

Integrirana strategija razvoja općine Tomislavgrad

2017-2026

Tomislavgrad, 2017.

Sadržaj

Sadržaj	2
1. UVOD	4
2. METODOLOGIJA.....	5
3. SOCIO-EKONOMSKA ANALIZA.....	6
3.1. Zemljopisni položaj i prirodne karakteristike.....	6
3.2. Demografske karakteristike i kretanja	7
3.2.1. Ukupna broj stanovnika i prostorni raspored	7
3.2.2. Struktura stanovništva.....	7
3.2.3. Migracije stanovništva	8
3.3. Pregled stanja kretanja u lokalnom gospodarstvu.....	9
3.3.1. Broj i struktura gospodarskih subjekata	9
3.3.2. Kretanje ukupnih prihoda i rashoda, te prosječne plaće	11
3.3.3. Vanjskotrgovinska razmjena u KM.....	13
3.3.4. Poslovna infrastruktura i investicije.....	14
3.3.5. Turistički potencijali i turistička infrastruktura.....	16
3.3.6. Poljoprivredni potencijali, šumarstvo, mineralni i vodni resursi	18
3.4. Tržište rada	27
3.5. Društveni razvoj	30
3.5.1. Školstvo.....	30
3.5.2. Kultura.....	36
3.5.3. Šport.....	38
3.5.4. Socijalna skrb	38
3.5.5. Zdravstvena zaštita.....	39
3.6. Infrastruktura	39
3.6.1. Vodoopskrba	39
3.6.2. Kanalizacijski sustav Tomislavgrada.....	41
3.6.3. Prikupljanje otpada	42
3.6.4. Javna rasvjeta	43
3.6.5. Prometna infrastruktura.....	44
3.7. Energetska i telekomunikacijska infrastruktura.....	45
3.7.1. Telekomunikacije	46
3.8. Stanje okoliša	46
3.9. Analiza proračuna	48
4. Strateško fokusiranje	51
4.1. SWOT analiza	51
4.2. Strateški pravci razvoja	52
4.3. Vizija.....	53
4.4. Strateški ciljevi	54
5. SEKTORSKI PLANOVI.....	56

5.1.	PLAN EKONOMSKOG RAZVOJA	57
5.1.1.	Sektorski pravci razvoja	57
5.1.2.	Pregled sektorskih ciljeva sa očekivanim ishodima i pokazateljima	58
5.1.3.	Usklađenost sa strateškim dokumentima viših razina	58
5.1.4.	Inicijative međuopćinske suradnje.....	59
5.1.5.	Programi, projekti i mjere	59
5.2.	PLAN DRUŠTVENOG RAZVOJA.....	62
5.2.1.	Sektorski pravci razvoja	62
5.2.2.	Pregled sektorskih ciljeva sa očekivanim ishodima i pokazateljima	62
5.2.3.	Usklađenost sa strateškim dokumentima viših razina	63
5.2.4.	Inicijative međuopćinske suradnje.....	63
5.2.5.	Programi, projekti i mjere	63
5.3.	PLAN ZAŠTITE OKOLIŠA.....	65
5.3.1.	Sektorski pravci razvoja	65
5.3.2.	Pregled sektorskih ciljeva sa očekivanim ishodima i pokazateljima	65
5.3.3.	Usklađenost sa strateškim dokumentima viših razina	66
5.3.4.	Inicijative međuopćinske suradnje.....	66
5.3.5.	Programi, projekti i mjere	66
6.	OPERATIVNI DIO-PLAN PROVEDBE STRATEŠKIH PROJEKATA I MJERA ZA 3 GODINE (1 +2)	69
7.	PLAN ORGANIZACIJSKIH I LJUDSKIH KAPACITETA ZA PROVEDBU, PRAĆENJE I VREDNOVANJE STRATEGIJE.....	85

1. UVOD

Općinu Tomislavgrad možemo promatrati kao pretežno planinski kraj sa plodnim kraškim poljem u središtu i na razmeđu putova od Hercegovine i Dalmacije prema Bosni. To je najbolje kazano u jednom putopisu: ni Hercegovina, ni Dalmacija, ni Bosna a sve troje.

Tomislavgrad i cijeli duvanjski kraj važio je u bivšoj državi kao izrazito privredno i infrastrukturno nerazvijen kraj iz kojega se odseljavalo uglavnom prema zemljama zapadne Europe ali i Hrvatske (Zagreb, Dalmacija, Slavonija). Tek krajem osamdesetih godina prošlog stoljeća u Tomislavgradu pomalo niču privredni kapaciteti od kojih ističemo važnije: Tvornica kablova, Tvornica za preradu plastičnih masa, Poljoprivredno dobro sa farmom muznih krava, kapaciteti za obradu drveta u Šujici. Osim ovih kapaciteta tu su bili i trgovačko poduzeće Bosna-promet i hotel Tomislav u središtu grada.

Devedesetih godina prošlog stoljeća dolazi do demografskih promjena, te i kod nas na scenu stupa višestranačje. Tržište iz dirigiranog socijalističkog načina poprima slobodni način protoka roba, usluga i općenito kapitala te dolazi do razvoja privatnog poduzetništva. Proces razvoja slobodnog tržišta kao i privatizacije postojećih državnih firmi bio je značajno usporen nekoliko godina uslijed ratnih događanja, nepostojanja države, zakonske regulative i svega onoga što je pratilo tranziciju kao i u drugim post-komunističkim državama koje su imale slične probleme ali naravno bez ratnih događanja koje su nama bile dodatni teret. Što se tiče državnih firmi i njihove privatizacije treba kazati da su neki od tih kapaciteta očuvani i privatizirani sa manje ili više uspjeha. Neke proizvodne firme i danas posluju i zapošljavaju određen broj djelatnika. A neke od njih su prestale sa radom. Ipak generalno gledano smanjen je broj zaposlenih u proizvodnim djelatnostima a povećan je broj zaposlenih u uslužnim djelatnostima.

Najveću odgovornost za razvitak općine Tomislavgrad u zadnjih 20-ak godina snosi općinska izvršna vlast. Tu se najviše pažnje poklanjalo razvoju infrastrukture, obrazovanja, kulture, sporta, odnosno svega onoga za što je nadležna lokalna vlast. Ovakav pristup uvjetima koji su danas prisutni kod nas i u cijeloj državi nije dovoljan da bi u značajnijoj mjeri došlo do razvoja lokalne sredine. Zato je potrebno pristupiti organiziranim pristupu u rješavanju najvažnijih pitanja u funkcioniranju lokalne zajednice kao što je zapošljavanje, investicije, ulaganje u razvojne projekte.

Jedan od planskih pristupa u rješavanju ovog problema je i izrada Strategije općine Tomislavgrad. Upravo iz tog razloga načelnik općine formirao je Općinski razvojni tim za izradu strategije razvoja Općine Tomislavgrad.

U općinski razvojni tim Rješenjem broj: 02-05-609/16, od 18.04.2016. godine imenovani su: načelnik Ivan Vukadin, savjetnik Općinskog načelnika Mijo Zrinušić, pomoćnik Općinskog načelnika Vinko Galir, pomoćnik Općinskog načelnika Nedžad Nuhić, stručni suradnik Ivan Stanić, stručni suradnik za poljoprivredu Željko Jurić, pomoćnik općinskog načelnika Bože Kovačević, privatni poduzetnik Ivan Kovačević i obrtnička komora HBŽ-a Stipica Perić.

Partnerska organizacija u procesu izrade Strategije razvoja općine Tomislavgrad je REDAH iz Mostara. To je regionalna razvojna agencija čije osnivanje je podržala općina Tomislavgrad. Troškove izrade Strategije razvoja općine financirala je općina Tomislavgrad.

2. METODOLOGIJA

U postupku izrade Strategije razvoja općine Tomislavgrad korištena je standardizirana Metodologija za integrirano planiranje lokalnog razvoja **miPRO**, koja je prihvaćena na području cijele BiH (oba entiteta, te Savez općina i gradova FBiH).

Ova metodologija je u cijelosti usklađena s postojećim Zakonskim okvirom kojim je definirano planiranje razvoja na lokalnoj razini.

Općina Tomislavgrad je nositelj izrade Strategije razvoja kao i njene implementacije, uz široko sudjelovanje svih zainteresiranih žitelja iz različitih grupacija: gospodarstva, školstva, zdravstvene zaštite, socijalne skrbi, turizma, kulture, sporta, zaštite okoliša i dr.

Sami naziv metodologije **miPRO** podrazumijeva da mi sami iz lokalne sredine sa svim svojim kapacitetima vodimo postupak izrade Strategije uz proaktivno sudjelovanje svih zainteresiranih grupa za njenu izradu. Strategija razvoja općine Tomislavgrad zasniva se u prvom redu na održivosti i socijalnoj uključenosti. Održivost integrira ekonomski i okolišni aspekt, dok princip socijalne uključenosti podrazumijeva pravičnost u smislu potrebe žitelja lokalne zajednice.

Strategija razvoja treba obuhvatiti glavne pravce u razvoju općine Tomislavgrad. Treba sadržavati ideje i projekte koji će osigurati razvoj lokalne zajednice, odnosno treba omogućiti potencijalnim investitorima ulaganje, a to znači svu pomoć lokalne vlasti kod pojednostavljivanja svih procedura za dobivanje zemljišta, određenih dozvola i svega potrebnog.

Proces izrade Strategije razvoja općine Tomislavgrad povjeren je Općinskom razvojnom timu na čelu s Općinskim načelnikom i u suradnji sa konzultantima Regionalne razvojne agencije **REDAH** iz Mostara čiji je suosnivač i općina Tomislavgrad, te su ovaj proces uspješno odradili i doveli do cilja a to je Strategija razvoja općine Tomislavgrad za period 2017.-2026. godine.

3. SOCIO-EKONOMSKA ANALIZA

3.1. Zemljopisni položaj i prirodne karakteristike

Općina Tomislavgrad nalazi se na jugozapadnom djelu Bosne i Hercegovine. Smještena je u južnom djelu Hercegbosanske županije, jedna od 6 općina županije, uz samu granicu sa Republikom Hrvatskom i dalmatinskim zaleđem (3 granična prijelaza). To je jedna vrsta veze između Bosne, Dalmacije i Hercegovine, a ujedno je čvorište putnih pravaca Mostar - Banja Luka i Split - Sarajevo. Preko međunarodnog graničnog prijelaza «Kamensko» za manje od sat vremena se stiže na jadransku auto-cestu kojom praktično ostvarujemo izravnu vezu sa zemljama Zapadne Europe.

Površina Općine Tomislavgrad je 965.771.139 m², tj. 966 km², sa 33.000 stanovnika (popis iz 2013.). Općina Tomislavgrad je podijeljena na 47 katastarskih općina, 29 mjesnih zajednica i 60 naselja. Pet visinskih ploha predstavlja svojevrsan raritet. Od vinorodnog područja Vinice (600-650 m.n.m.), preko Buškog Blata (700-750 m.n.m.), Roškog Polja i Duvanjskog polja (860-900 m.n.m.), Šujičke zaravni (950-1000 m.n.m.) i sve do planinskog područja na prostoru Parka prirode Blidinje (1200 m.n.m.).

Geološki, po sastavu tla, ovo je područje visokog dinarskog krševitog prostora što se pruža paralelno sa obalom Jadranskog mora. Kako zemljopisno, tako i klimatski tu se susreću i sudaraju mediteranska, kontinentalna i planinska klima sa ponekad ostrim zimama i ugodnim ljetima. Broj sunčanih i vjetrovitih dana je gotovo podjednak i godišnje se kreće oko brojke 280, (iako postoji podatak da ima nevjerovatnih 363 vjetrovita dana).

Pored povoljnog zemljopisnog položaja, preko 600 km² nezagađenih pašnjaka, oranica i livada, bogatstvo vodnih potencijala (2 jezera; Buško jezero otvara realne mogućnosti ulaganja u kombinaciju morskog i seoskog-eko turizma, a Blidinje, ledenjačko jezero, pruža nezaboravan ugođaj, kako ljeti, tako i zimi sa poznatim zimskim centrom «Risovac») i mnoštvo manjih izvora, blizina drugog zimskog centra «Čajuš» Kupres (30 km od središta grada), pista za manje, turističke zrakoplove, obilna nalazišta mineralnih sirovina (ugljen-lignit, boksit, kvalitetna ilovača itd.), visok stupanj iskoristivosti energije vjetra, izgradnja industrijsko-poslovnih zona (u neposrednoj blizini grada i na graničnom prijelazu «Kamensko»), dobri su temelji i preduvjeti za gospodarski razvoj koji u posljednje vrijeme, uz svekolike napore, ide naprijed. To se odnosi i na obiteljska gospodarstva (farme goveda, ovaca, koza i svinja), građevinarstvo, drvnu industriju, proizvodnju električnih kabela, manje obiteljske obrte i ostale uslužne djelatnosti.

Na cijelom području općine Tomislavgrad biljni pokrov je raznovrstan i bogat s obzirom na broj biljnih vrsta i njihovu biodinamiku. To su livade i pašnjaci bogate raznolikim ljekovitim biljem i raznovrsnim travama koje služe za ispašu ili sijeno. Također su zastupljene i šumske površine s različitim vrstama drveta među kojima prevladava bukva na višoj nadmorskoj visini i hrast u nižim predjelima općine (do 1000 m.n.m.). U manjoj količini rasprostranjena je crnogorična visoka šuma i to na prostoru planine Vran.

3.2. Demografske karakteristike i kretanja

3.2.1. Ukupna broj stanovnika i prostorni raspored

Bosna i Hercegovina je jedna od rijetkih država koja od 1991. godine do 2013., nije napravila popis stanovništva te se u ovome razdoblju baratalo s neslužbenim procjenama stanovništva. Ako analiziramo popise po naseljenim mjestima općine Tomislavgrad iz 1991. i 2013. godine možemo zaključiti da je u nekim mjestima došlo do laganog porasta stanovništva, dok je u nekim udaljenijim mjestima od središta općine, došlo do pada broja stanovnika, što govori o pojavi migracija iz ruralnih u urbane sredine. Popis stanovništva iz 1991. godine nam je pokazao da je na prostoru općine Tomislavgrad u tome razdoblju živjelo 30.009 stanovnika, dok je prema popisu stanovništva iz 2013. godine na istome prostoru 33.032 stanovnika.

Općina Tomislavgrad je nakon 2013. godine (ulaskom Republike Hrvatske u EU) pogođena valom iseljavanja, ali isto tako Tomislavgrad nije jedina općina koja se nosi s tim problemom nego je to problem širih razmjera. Analizirajući popise stanovništva iz 1971., 1981., 1991., i 2013. godine možemo konstatirati da se broj stanovnika ne mijenja drastično. Naime, prema popisu iz 2013. broj stanovnika je na razini popisa iz 1971. godine.

Tablica 1. Broj stanovnika prema službenim popisima stanovništva

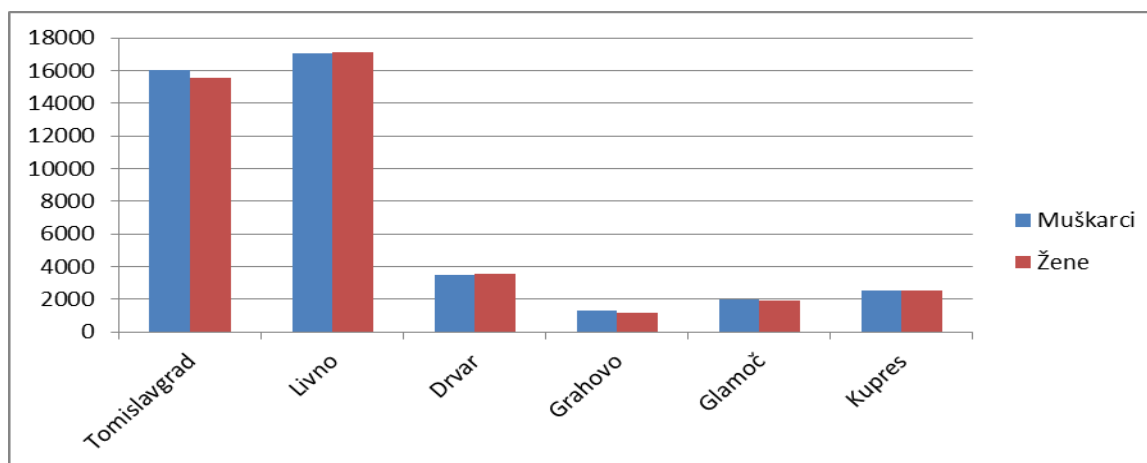
Godine popisa	1971. god.	1981. god.	1991. god.	2013. god.
Broj stanovnika	33.135	30.666	30.099	31.592

Stanovništvo općine Tomislavgrad i Livna čine čak 80% ukupnog stanovništva HBŽ. U pogledu gustoće naseljenosti općina Tomislavgrad ima gustoću naseljenosti od 31 st./km².

Skoro polovica naselja je smještena uz obod duvanjskog polja, čak 32 od 61 naselja, te je stoga tu najveća koncentracija stanovništva. Pored oboda duvanjskog polja, značajna koncentracija stanovništva je prisutna u području Šujice i prostoru Buškog blata.

3.2.2. Struktura stanovništva

Što se tiče strukture stanovništva to jest odnosa muškog i ženskog stanovništva može se ustvrditi da je taj odnos uravnotežen, 51% muškaraca naprema 49% žena. Ovaj pokazatelj je skoro isti na razini cijele Herceg-bosanske županije.

Slika 1. Struktura stanovništva prema spolu (Popis stanovništva iz 2013.)

Što se tiče strukture stanovništva prema starosti, vidljivo je iz tablice da općina Tomislavgrad ima najmlađe stanovništvo u HBŽ-u, čak ima povoljnije demografske osnove i od općine Livno, koja ima više stanovnika ali ima starije stanovništvo. Prosječna starosna dob u općini Tomislavgrad je 39 godina, u Livnu ista ta dob iznosi 41 godinu dok je najgore stanje u općini Grahovo, gdje prosječna dob iznosi 51 godinu.

Tablica 2. Struktura stanovništva prema starosti (Popis stanovništva 2013.)

Općina	0-14 god.	15-64 god.	65+
Tomislavgrad	5177	21730	4687
Livno	4589	23889	5655
Drvar	728	4261	2047
Grahovo	185	1449	815
Glamoč	503	2339	1018
Kupres	695	3591	771

Općina Tomislavgrad nažalost zadnjih nekoliko godina bilježi negativni prirodni priraštaj, što znači da je veći broj umrlih od živorođenih.

3.2.3. Migracije stanovništva

Recentni demografski trendovi u općini Tomislavgrad slični su onim trendovima koji se javljaju 1970-ih godina. Tomislavgrad je uvijek bio poznat po emigraciji te u zadnje vrijeme bilježimo odlazak radnika u zapadnoeuropske zemlje dok mlađe stanovništvo gotovo bez iznimke odlazi na studije u regionalne centre kao što su: Mostar, Split, Zagreb, a mnogi tamo i ostaju zbog posla. Općina Tomislavgrad je 2013. godine zabilježila pozitivan migracijski saldo, a za kasnije godine nažalost nemamo podataka, ali se može pretpostaviti da migracijski saldo više nije pozitivan.

Tablica 3. Migracije stanovništva (www.mojemjesto.ba)

Migracijski saldo	2009.	2010.	2011.	2012.	2013.
	-12.00	-37.00	-30.00	-22	6

Zaključna razmatranja

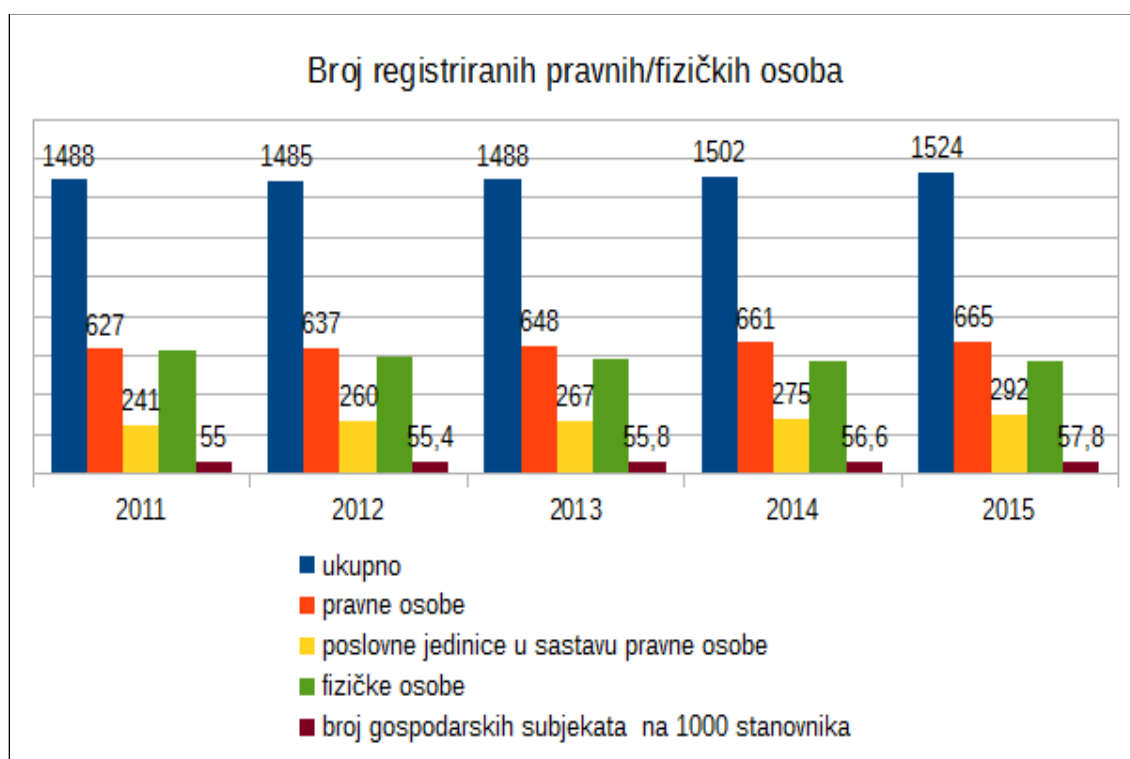
Općina Tomislavgrad je općina s jako izraženom migracijom, naročito eksternom, tj. odlaskom izvan BiH, posebno u Republiku Hrvatsku i EU zemlje. Iako se broj stanovnika ne smanjuje drastično uspoređujući popise stanovništva, iz podatak se može zaključiti da je migracija

stanovništva, kako interna tako i eksterna, sve izraženija. Također, općina bilježi i negativan prirodni prirast. Ovi su procesi neizbježni i u mnogo bogatijim društvima nego što je naše, međutim posljedice ovakvih procesa moguće je ublažiti. Stoga, demografska politika mora biti uključena u ciljeve razvitka općine, te se u skladu s tim trebaju planirati i mjere i projekti kako bi se ako ne povećao broj stanovnika, onda barem zadržao broj na određenoj razini.

3.3. Pregled stanja kretanja u lokalnog gospodarstvu

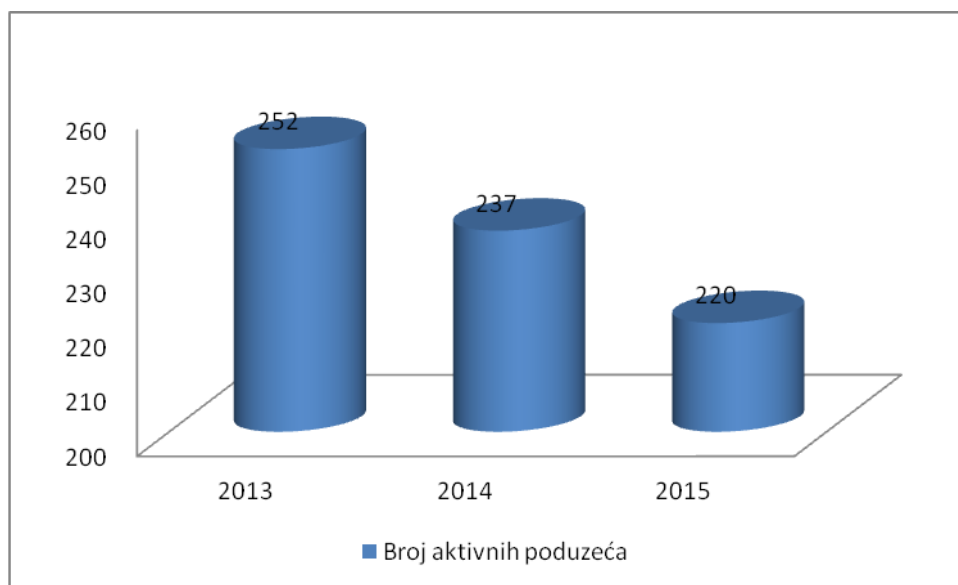
3.3.1. Broj i struktura gospodarskih subjekata

Prema službenim statističkim podacima, u periodu zadnjih pet promatranih godina, unatoč sve prisutnijoj financijskoj krizi, postoji tendencija rasta broja registriranih pravnih osoba, kao i broja gospodarskih subjekata na tisuću stanovnika, a dok u istom periodu imamo pad broja registriranih fizičkih osoba. Ovdje svakako treba imati na umu činjenicu da se kod statistike pravnih osoba vode svi oni pravni subjekti i koji su aktivni i koji nisu, ali zbog određenih razloga se vode u statističkoj evidenciji, što može davati krivu sliku o brojnosti poslovnih subjekata.

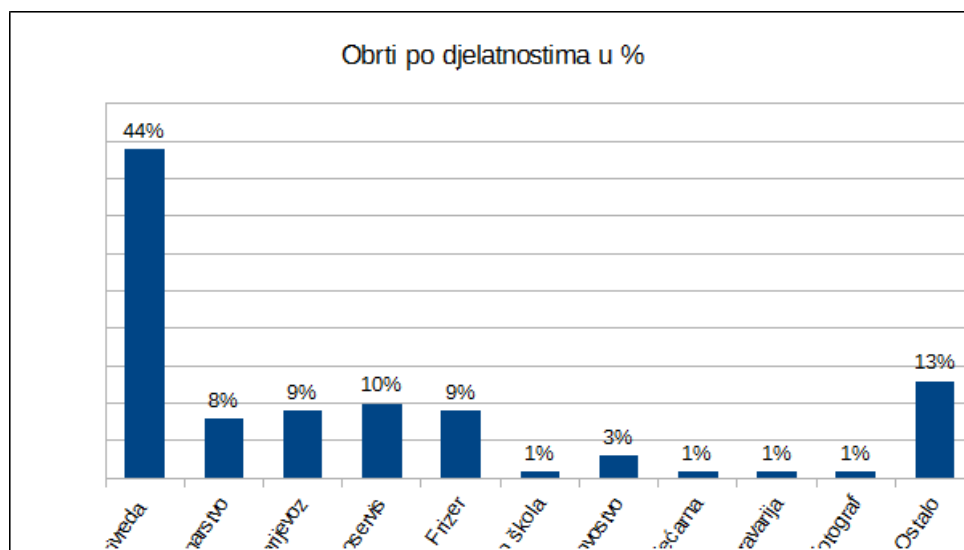
Slika 2. Broj poslovnih subjekata (Federalni zavod za statistiku)

Za razliku od podataka koji se vode statistički, broj pravnih osoba koji su predali završne račune na kraju godine u promatrane tri godine (2013-2015) se kontinuirano smanjuje. Od 252 poduzeća u 2013. godinu, broj poduzeća u općini Tomislavgrad u 2015. godini je smanjen na 220, tj. smanjen je za 32 poduzeća.

Slika 3. Broj aktivnih poduzeća

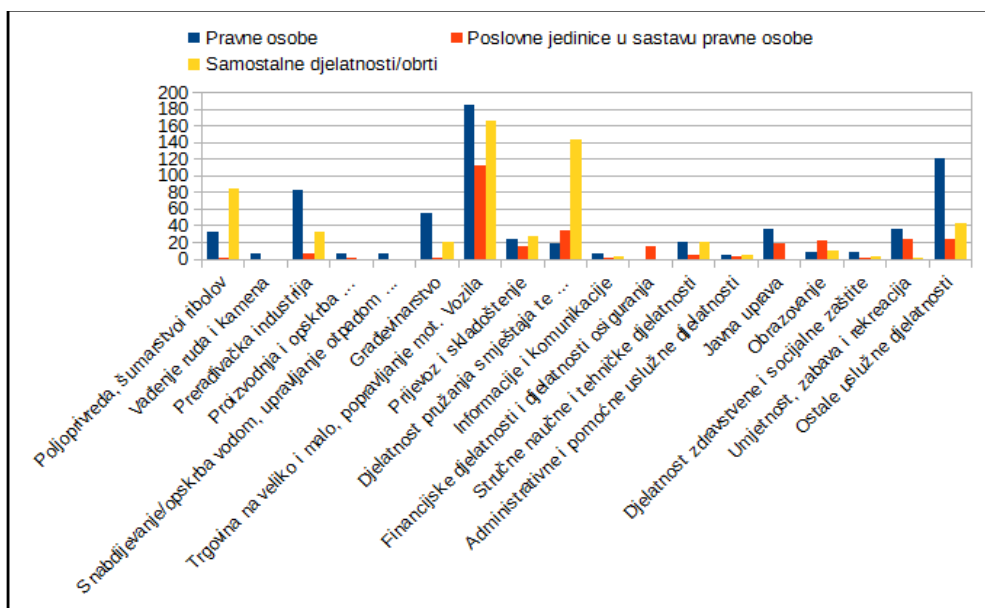
Prema službenoj evidenciji registriranih i aktivnih fizičkih osoba, koju vodi Služba za gospodarstvo, inspekciju i zajedničke poslove, postotak samostalnih trgovačkih radnji i samostalnih ugostiteljskih radnji je znatno manji u odnosu na ranije godine, a broj obrtničkih radnji kontinuirano raste. Evidentno je da kod registracije obrta sve više udjela ima poljoprivredna djelatnost što upućuje na činjenicu da sve više građana vidi svoju egzistenciju u poljoprivrednoj proizvodnji.

Slika 4. Postotak obrta po djelatnostima (Služba za gospodarstvo, inspekciju i zajedničke poslove lipanj 2016)

Međutim, trend smanjenja ukupnog broja obrta govori nam o tomu da se obrti u Tomislavgradu suočavaju s problemima održivosti, dok trend smanjenja broja aktivnih poduzeća govori o tomu da gospodarska dinamika sve više slabi.

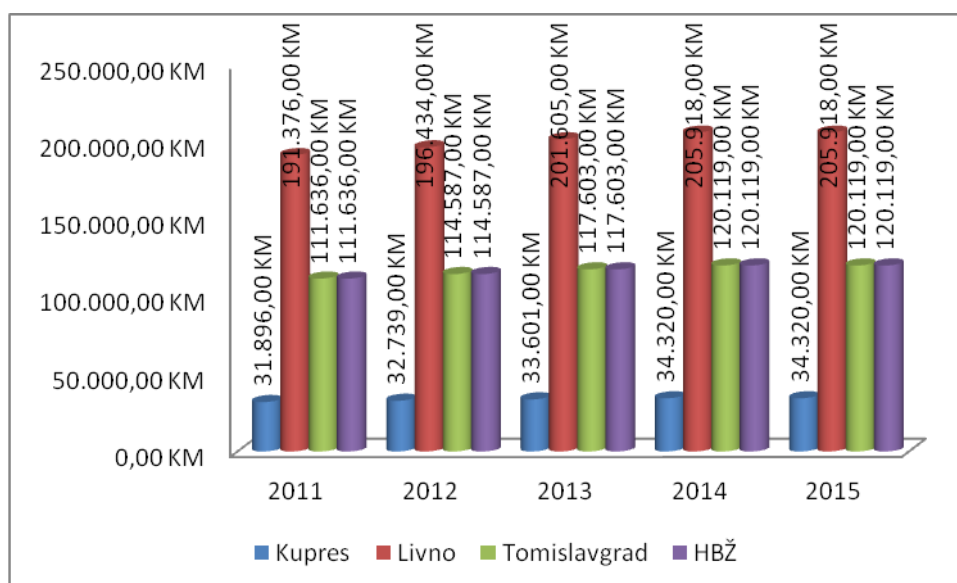
Po broju uposlenih, imovini te godišnjem prometu, gospodarska društva registrirana na prostoru općine Tomislavgrad, svrstavamo u mala i srednja, a po djelatnosti najzastupljenija su društva koja se bave trgovinom, ugostiteljstvom i uslužnim djelatnostima. Isto vrijedi i za fizičke osobe uz registraciju poljoprivredne djelatnosti kao obrta što predstavlja pozitivan trend u posljednje tri godine.

Slika 5. Struktura poslovnih subjekata (Federalni zavod za programiranje razvoja 2015.)

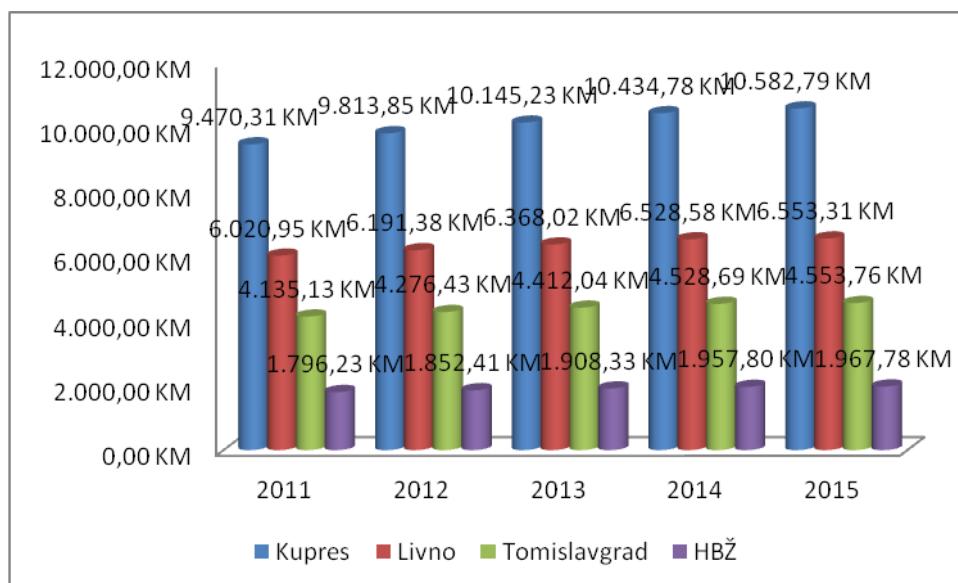
3.3.2. Kretanje ukupnih prihoda i rashoda, te prosječne plaće

Kretanje BDP-a u općini Tomislavgrad, prema podacima FZPR-a, ima trend laganog rasta što je također trend u susjednim općinama, kao i na razini županije.

Slika 6. Visina BDP-a (FZPR)

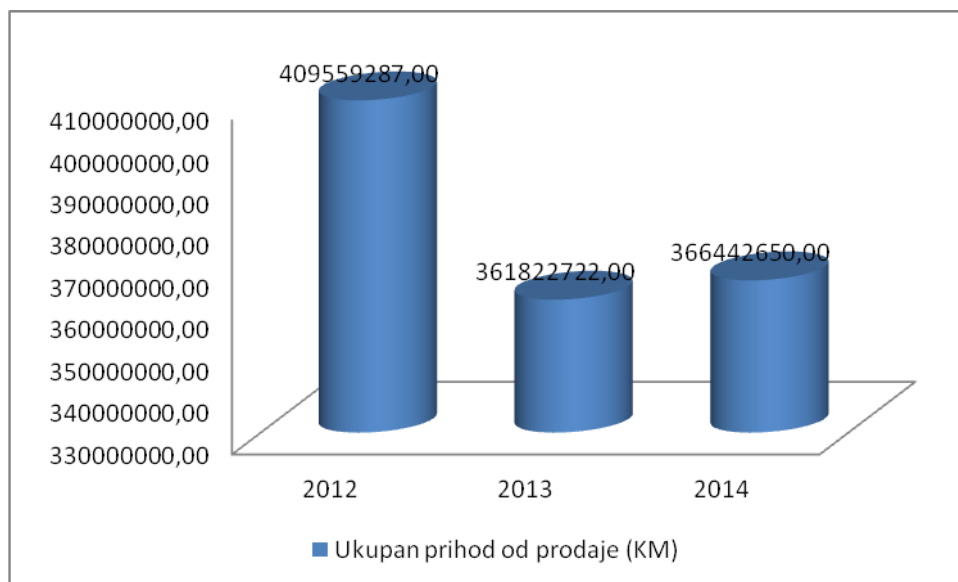
Općina Tomislavgrad je na drugom mjestu u odnosu na susjedne općine Livno i Kupres kada uspoređujemo visinu BDP-a. Međutim, kada usporedimo visinu BDP-a po glavi stanovnika onda vidimo da je općina Tomislavgrad na trećem mjestu, ali je opet ispred županije. Također, iz donjeg grafa je vidljivo da postoji trend rasta visine BDP-a po glavi stanovnika.

Slika 7. Kretanje BDP-a po godinama (FZPR)

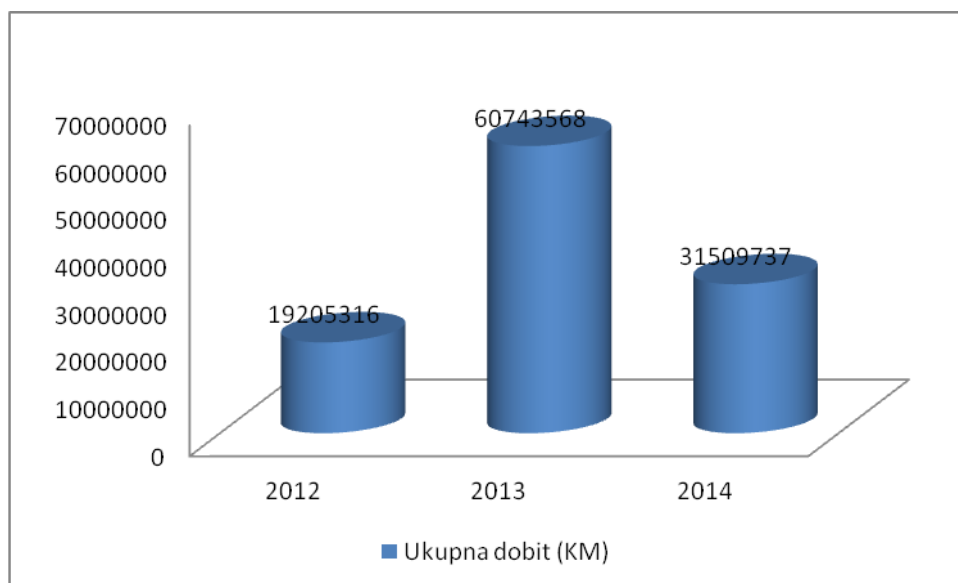
Prosječna plaća u Tomislavgradu u 2015. godini iznosila je 759 KM i najniža je prosječna plaća u odnosu na susjedne općine Livno i Kupres, te u odnosu na visinu prosječne plaće u županiji. Prosječna plaća je manja samo u općini Drvar.

Kada promatramo ukupan prihod od prodaje koji su ostvarili aktivna poduzeća u Tomislavgradu po godinama, u promatrane tri godine, vidjet ćemo da je trend opadanja prihoda, s tim što je u 2013. godini bio najveći pad, te se u 2014. godini prihod lagano povećao. U usporedbi sa istim pokazateljima na razini BiH, situacija je lošija jer je na razini BiH ovaj pokazatelj imao lagani trend rasta u svim godinama.

Slika 8. Prihod od prodaje (vlastita analiza)

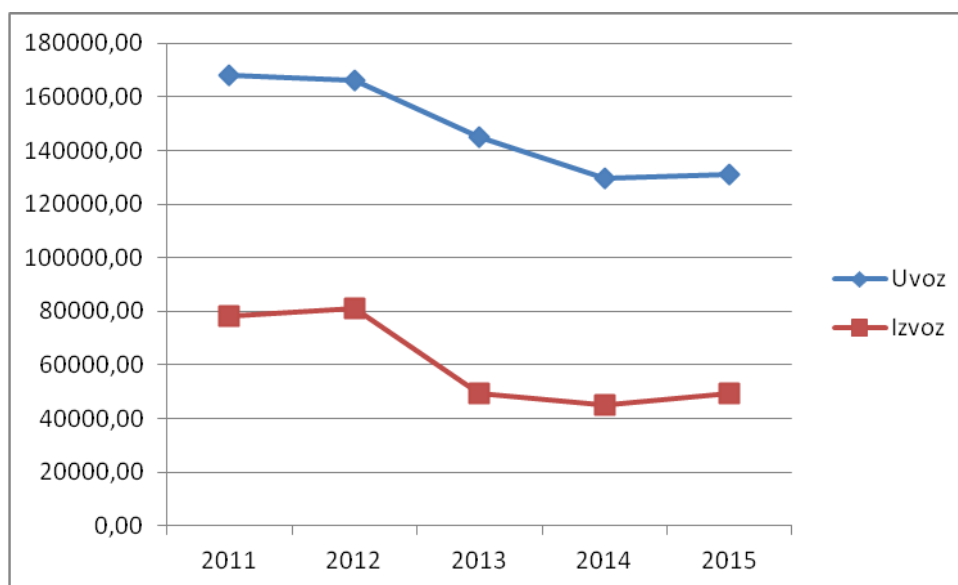
Za razliku od trenda ukupno ostvarenih prihoda u promatrane tri godine, situacija s ostvarenom dobiti je nešto drugačija. Naime, padom ukupnih prihoda u 2013. godini je povećana dobit, dok je ona u 2014. godini u odnosu na 2013. godinu pala skoro za pola, ali je i dalje bila veća u odnosu na 2012. godinu.

Slika 9. Ukupna dobit po poduzećima (vlastita analiza)

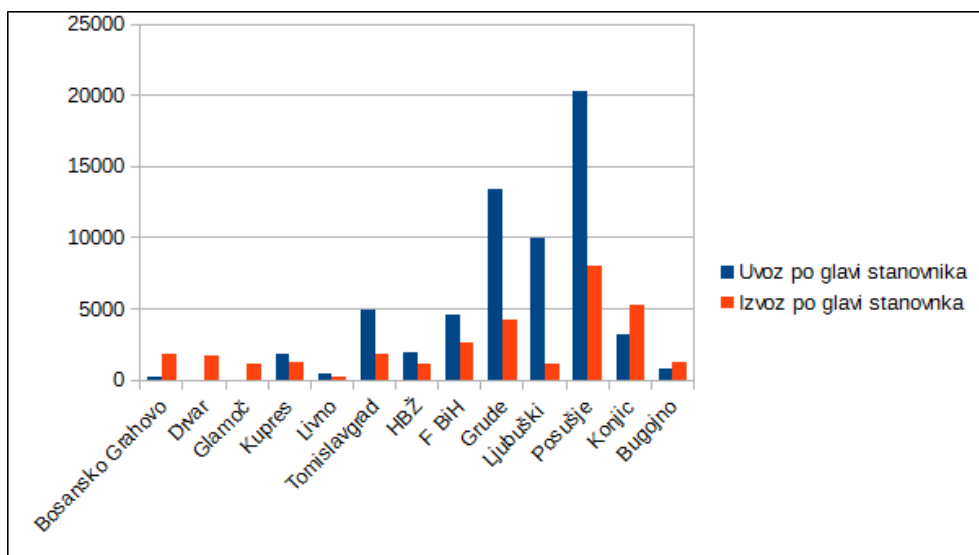
3.3.3. Vanjskotrgovinska razmjena u KM

Po vanjskotrgovinskoj razmjeni općina Tomislavgrad u Hercegbosanskoj županiji je zastupljena sa oko 80%. Postoji trend, a što se vidi i iz grafikona, smanjenja vanjskotrgovinske razmjene što je uvjetovano finansijskom krizom, a i privremenim prestankom rada najvećeg domaćeg proizvođača tvornice kabela. Od 2014. godine vanjskotrgovinska razmjena ponovno bilježi rast.

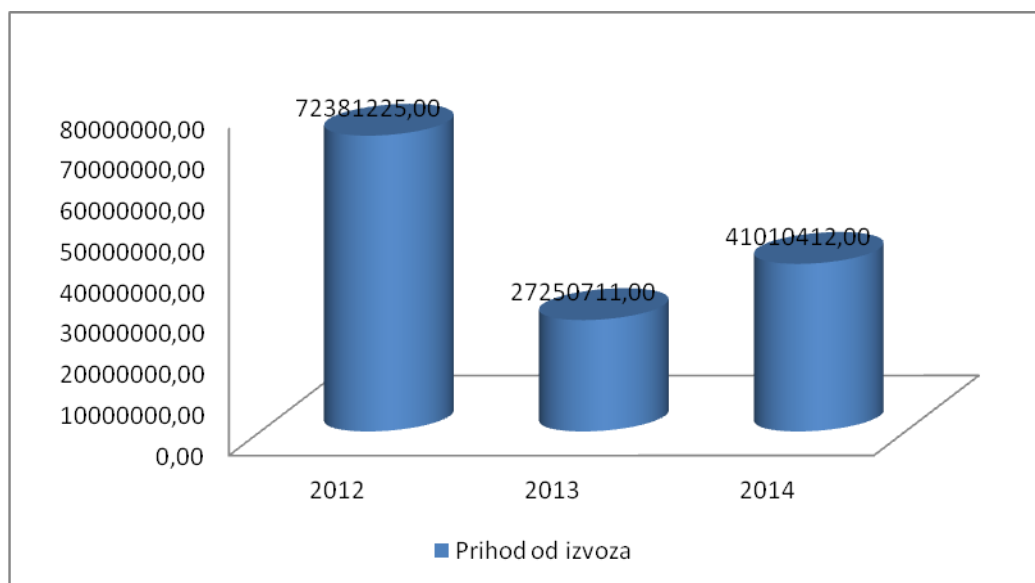
Slika 10. Vanjskotrgovinska razmjena (FZPR)

Uvoz odnosno izvoz po glavi stanovnika u 2015. godini, usporedba sa drugim općinama, pokazuje da je Tomislavgrad općina sa najvećim uvozom i izvozom u HBŽ, ali ima manji uvoz i izvoz od općina iz Zapadnohercegovačke županije, a veći od Bugojna te veći uvoz od Konjica. Iznos uvoza i izvoza po glavi stanovnika je iznad prosjeka Federacije BiH. Ovi pokazatelji ipak pokazuju značajnu gospodarsku aktivnost na području općine i da je značajno veća od mnogih općina u Federaciji. Najznačajniji proizvodi koji se izvoze su energetske kabele, proizvodi od plastike, pelet, drvena građa, proizvodi od lima. Najveći izvoznici su AthabascaInvestmentKt, Čičko PVC, Alfa Plast, Dolac, Drvopromet, Mali Galečić, PPT, Tabak – Plast, Lim-Gra.

Slika 11. Odnos uvoza i izvoza (Uprava za neizravno oporezivanje)

Kada analiziramo prihod ostvarene od izvoza od strane aktivnih poduzeća u Tomislavgradu u razdoblju od 2012-2014 vidjet ćemo da on prati trend prihoda od prodaje. Prihod od izvoza je u 2013. drastično pao dok je 2014. godini ponovo porastao, ali i dalje je u 2014. godini skoro upola manji nego u 2012. godini.

Slika 12. Prihod od izvoza (vlastita analiza)

3.3.4. Poslovna infrastruktura i investicije

Za potrebe investitora, općina Tomislavgrad je još 2002. godine donijela Odluku o usvajanju plana parcelacije za poslovnu zonu "Vučilov brig", a kasnije i Plan parcelacije za poslovnu zonu "Mokronoge".

Poslovna zona "Vučilov brig" zauzima površinu od 140.774,5 m² i nalazi se uz magistralni put Tomislavgrad – Mostar na udaljenosti pet km od središta grada. Planom parcelacije formirane su 24 građevinske parcele (površina parcele 3500 m² do 5000 m²) koje su putem natječaja dodijeljene zainteresiranim investitorima. Predmetnim planom predviđena je izgradnja gospodarskih proizvodnih i uslužnih objekata koji svojim korištenjem neće dovesti do negativnog utjecaja na okoliš. Poslovna zona je opremljena komunalnom infrastrukturom.

Poslovna zona "Mokronoge" zauzima površinu od 78 410 m² (moguće i proširenje), a nalazi se uz magistralni put Tomislavgrad – Šujica na udaljenosti od tri km od središta grada. Planom parcelacije formirano je 12 građevinskih parcele.

Pored ovih zona, za poljoprivrednu proizvodnju dodijeljeno je više lokacija za izgradnju farmi koje se nalaze na prikladnim lokacijama, uglavnom na obroncima planina koje okružuju Duvanjsko polje. Cijena građevnog zemljišta za izgradnju gospodarskih objekata, osim gradskog građevnog zemljišta, se sufinancira od strane općine i ista u konačnici investitora košta 1KM/m².

Općina Tomislavgrad, kao jedinica lokalne samouprave, kontinuirano ulaže značajna sredstva u izgradnju komunalne infrastrukture, a trenutno su u tijeku projekti koji se mjere milijunima maraka (rekonstrukcija i izgradnja vodovodne mreže, oborinske i fekalne kanalizacije te izgradnja pročistača otpadnih voda). Sredstva su osigurana u općinskom proračunu, donacijama viših razina vlasti i donacijama od RH, a najveći dio osiguran je iz kredita.

U privatnom sektoru najveće investicije bile su u poljoprivredi. Radi se investicijama u gospodarske objekte, farme za uzgoj goveda za proizvodnju mlijeka i mesa, farme za uzgoj ovaca i koza te objekte za tov svinja, kao i investicije za nabavku mehanizacije i nabavku osnovnog stada. Općina Tomislavgrad raspolaže sa velikim poljoprivrednim potencijalom, a postoje i određeni poticaji, pa je za očekivati da će se ovaj trend nastaviti i u buduću.

Pored poljoprivrede bilježimo i investicije u građevinarstvu, izgradnja stambeno poslovnih objekata za tržište, kao i izgradnja individualnih stambeno poslovnih objekata za vlastite potrebe te investicije u industrijskoj proizvodnji. Izgradnja kapaciteta za proizvodnju proizvoda od plastike, proizvodnja peleta, kao i investicije u drvenoj industriji. Vrijedi spomenuti i investicije u turističke sadržaje, investicije koje upotpunjuju turističku ponudu (vjerske staze, smještajni kapaciteti, Eko selo).

Zaključak

Prema podacima Federalnog zavoda za programiranje razvoja općina Tomislavgrad spada u srednje razvijene općine. Naime, Tomislavgrad je prema rangu razvijenosti FZZPR najrazvijenija općina u HBŽ sa indeksom od 82,9. Međutim, Tomislavgrad ima manji BDP od Livna i Kupresa, a prosječna plaća je manja samo u općini Drvar. Ovo se obrazlaže činjenicom da je u općini Tomislavgrad znatno jači privatni sektor u odnosu na ostatak županije. Poznato je da su manje plaće u privatnom sektoru u odnosu na javni, a negativan trend u cijeloj državi je da broj uposlenih u javnom sektoru nerealno raste u odnosu na privatni. U općini Tomislavgrad u velikoj mjeri sudjeluje privatni sektor kod izračuna BDP-a po formuli gdje je broj uposlenih i prosječna plaća osnovni kriterij, zbog čega su i navedeni pokazatelji manji, mada postoji kontinuirani rast.

Unatoč smanjenju broja poslovnih subjekata primjetna je značajna poslovna dinamika. Po granama je tradicionalno najzastupljenija trgovina, ugostiteljstvo i uslužne djelatnosti. Ono što se zadnjih godina mijenja je činjenica da je sve veća gospodarska aktivnost u poljoprivrednoj proizvodnji, a što se očituje i registracijom poljoprivredne djelatnosti koja je postala najzastupljenija kada su u pitanju obrti.

Najveće investicije su u poljoprivrednoj djelatnosti, proizvodnja mlijeka, te proizvodnja mesa kao i uzgoj žitarica. Orijentacija prema poljoprivredi i proizvodnja hrane je svakako nešto što je karakteristično za općinu Tomislavgrad, Međutim, radi se, uglavnom, o proizvodnji sirovine za daljnju preradu. Investicije u kapacitete za preradu, prije svega mlijeka, nameće se kao prijeko potrebno i nešto što bi poljoprivrednu proizvodnju u općini diglo na jedni višu razinu. Općina Tomislavgrad potiče poljoprivrednu proizvodnju kroz subvenciju kamata za odobrene kredite, subvenciju veterinarskih usluga te subvenciju cijene zemljišta za izgradnju gospodarskih objekata. Pored navedenih investicija, u skorije vrijeme očekuju se i velike investicije u kapacitete za proizvodnju energije iz obnovljivih izvora, vjetroelektrane, CH Vrilo, MHE.

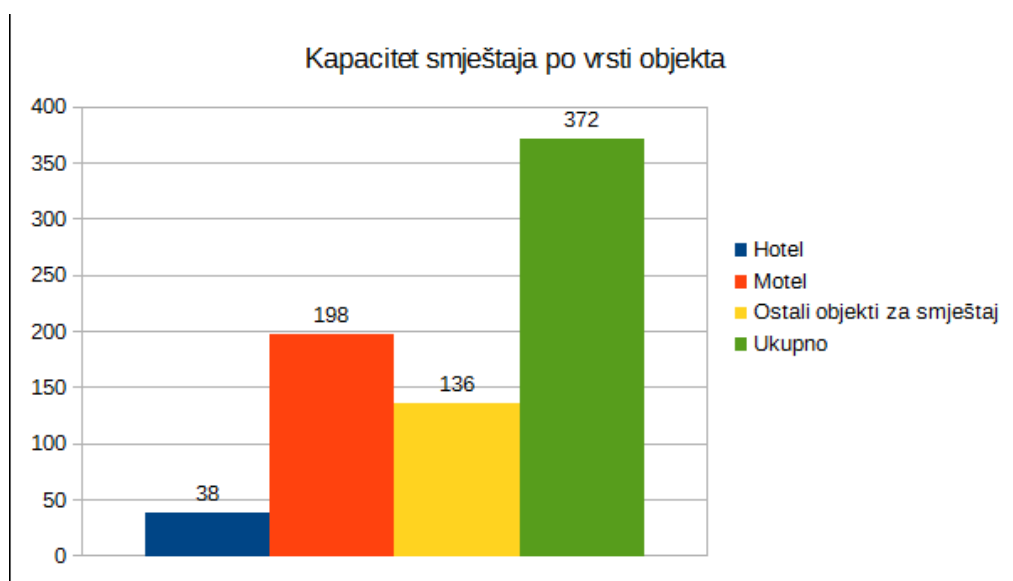
3.3.5. Turistički potencijali i turistička infrastruktura

Općina Tomislavgrad ima relativno bogato kulturno-povijesno i prirodno nasljeđe koje ima potencijal za razvoj turističke ponude. Općina se posebno ističe po prirodnim potencijalima koji mogu imati ključnu ulogu u razvoju turizma i lokalno ekonomskom razvitku. Osnovna karakteristika tih potencijala je njihova raznovrsnost. Buško jezero te park prirode Blidinje su lokaliteti koji su najznačajniji sa aspekta razvoja turizma na prostoru općine. Buško jezero sa svojim vrijednostima i specifičnostima, a za koje je urađen i Lokalni plan razvoja turizma, je jedan od glavnih aduta dugoročnog razvoja turističkog gospodarstva. Također, planinski masivi Pločno-Čvrsnica (2228 m), Veliki Vran (2074 m), Vitrenik-Tušnica (1697 m), Zavelim (1347 m), Crni vrh-Ljubuša (1793 m) i još mnogi istraženi i neistraženi vrhunci sa mnoštvom izvora, flore i faune nude mogućnost planinarskog i rekreativnog turizma.

Prostori općine Tomislavgrad poznat je po brojnim nekropolama stećaka, rimskim putovima duboko usječenim u kamene litice kao svjedoke prošlosti i dr. Ono što je zanimljivo za turističku ponudu u općini Tomislavgrad su sadržaji prirodnog i kulturnog značenja, i u osnovi pogodni su za izletnički, sportsko-rekreacijski i dijelom seoski turizam.

Smještajni kapaciteti

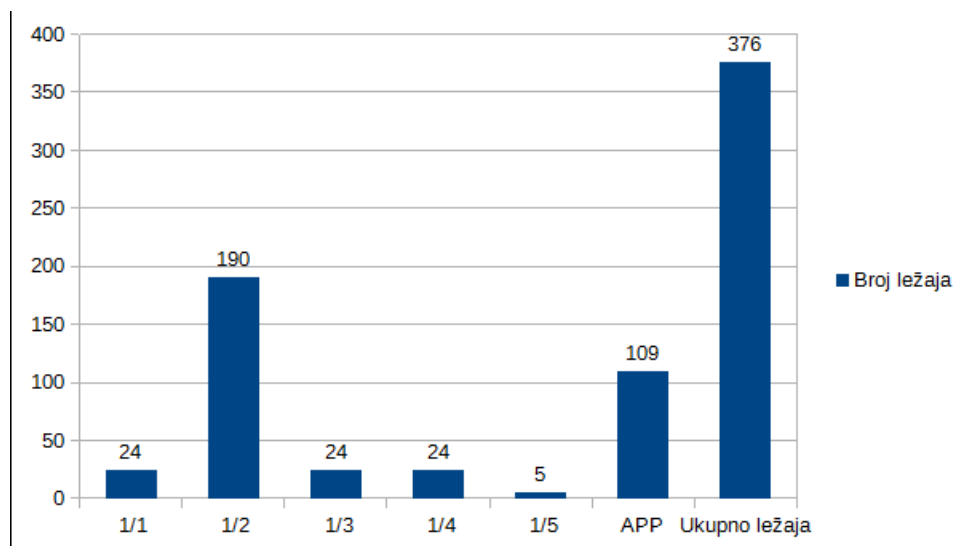
Općina Tomislavgrad trenutno raspolaže sa 11 registriranih kapaciteta namijenjenih za smještaj gostiju. Vrsta i naziv objekta te kapacitet prikazani su i grafički ispod. Najveći smještajni kapaciteti su u motelima, te potom u ostalim objektima za smještaj, te na kraju u hotelima

Slika 13. Smještajni kapaciteti u općini Tomislavgrad

Pored registriranih smještajnih kapaciteta, hotel, moteli te nekoliko ostalih objekata za smještaj, općina Tomislavgrad, zbog činjenice da mnogi Duvnjaci koji rade u inozemstvu imaju vlastite stambene objekte u domovini, raspolaže i sa značajnim smještajnim kapacitetima koje koriste vlasnici i njihovi gosti prilikom boravka u općini Tomislavgrad.

Ukupno registriranih ležajeva ima 376 gdje je najviše dvokrevetnih smještajnih kapaciteta te apartmana.

Slika 14. Broj ležajeva

Turistička sadržaji i infrastruktura

Općina Tomislavgrad je iznimno bogata turističkim sadržajem i resursima, koji mogu zadovoljiti potrebe turista. Poznati su Dani sv. Nikole Tavelića – vjersko – kulturna manifestacija, koja se održava svake godine u prvoj polovici mjeseca srpnja. Uključuje izložbu slika, promocije knjiga, kazališne predstave. U sklopu ove vjersko – kulturne manifestacije njeguje se folklorno nasljeđe – festival gange i gusala. Karmela sv. Ilije – duhovni susreti, sastanci za vjernike, duhovne vježbe, duhovne obnove, uvođenja u duhovni život i molitvenu komunikaciju, formacija novih redovničkih naraštaja Hrvatske karmelske provincije sv. Oca Josipa kroz ustanovu novicijata.

Također se održavaju sportska natjecanja: – Međunarodni plivački maraton na Buškom jezeru – Šujički polumaraton na relaciji Kupres-Šujica Kao turistički resurs s raznolikom ponudom, treba se izdvojiti Eko – selo Grabovica, koja posjetiteljima nudi brojne sadržaje, kako za starije, tako i za mlađe. Bogata gastronomska ponuda, uz mogućnost smještaja, te konjički klub, mini – zoo vrt i svadbeni salon, nude potpunu i kvalitetnu ponudu svakom posjetitelju.

Eko – selo Grabovica je smješteno uz Buško jezero, te samim tim nudi kompletnu turističku ponudu. Na području općine Tomislavgrad također se mogu izdvojiti dani regate i fišijada koji se tradicionalno organiziraju svake godine. Općina Tomislavgrad ima kapacitete za razvoj zdravstvenog turizma. Tomislavgrad je prava riznica arheološkog i spomeničkog blaga. Svjedoci tomu su i brojne bazilike pronađene na prostorima: Crvenice, Borčani, Tomislavgrad, Šujica, Bukova gora i Vinica.

Općina Tomislavgrad ima vrlo razvijen lovno – edukativni turizam. Lovačka kuća Grla nalazi se uz županijsku cestu Tomislavgrad - Jablanica (140 m od ceste u šumi) . Površina lovačke kuće je cca 120 m² , kapaciteta osam ležaja, a čine ga četiri dvokrevetne sobe. U sklopu kuće je dnevni boravak kapaciteta 20-25 mjesta, te vanjska terasa sa 12 mjesta. Lovačka kuća pružit će posjetiteljima vrhunski komfor i nezaboravan doživljaj uz izvrsnu gastronomsku kuhinju, birana hercegovačka vina i predivan pogled na Lib planinu. U sklopu kuće sportski tereni za mali nogomet na travi, odbojka na pijesku i bočalište. Uz samu kuću izlaze dvije planinarske staze. Posebno je zanimljiva staza koja ide u smjeru Vran planine kroz borovu šumu u vrijeme prašenja bora u lipnju i srpnja. Može se reći da je ova staza melem za astmatičare, plućne bolesnike a i sve ostale zaljubljenike u neditnutu prirodu. U blizini je Ski staza na planini Čvrstica (15-ak km) . U sklopu lovačke kuće Grla pruža se mogućnost foto safarija – promatranje i snimanje divljači s visokih čeka.

Zaključna razmatranja

Tomislavgrad je, kao i cijela županija, izrazito siromašno sa suvremenim turističkim atrakcijama kao što su opremljeni kongresni centri, tematski i/ili zabavni parkovi, centri za posjetitelje, ali i educiranim ljudskim potencijalom kao što su turistički vodičima koji bi imati priliku na kvalitetan i zanimljiv način pokazati ljudima starine koje se nalaze u samom gradu.

Glede turizma, potrebno je iskoristiti vlastite resurse koji su u skladu sa zahtjevima suvremenih trendova u turizmu, suvremeni turizam se bazira na novim izazovima, ali i težnji ka zdravom načinu života, odnosno aktivnom odmoru. Tomislavgradu danas nedostaju centri cjelogodišnjeg planinarskog sportskog turizma, kvalitetne biciklističke staze s potrebnom infrastrukturom te drugi sadržaji nužni za kvalitetno i dugoročno održivo tržišno pozicioniranje na tržištu posebnih interesa. Razvoj zimskog i planinarskog turizma bio bi prva faza razvoja cjelokupnog, seoskog, kontinentalnog i kulturno-povijesnog turizma.

Općina Tomislavgrad raspolaže s jednim hotelom, 5 motela, 133 sobe s 238 ležaja. Iako postoje prirodni potencijali, pravi razvoj turizma na teritoriji općine Tomislavgrad može se očekivati onda kada budu definirani kompleksni turistički proizvodi oslonjeni na resurse koji postoje. Mogućnost za kvalitetno investiranje u takve projekte je očigledna.

Općina Tomislavgrad je spremna dati podršku investitorima u definiranju kompleksnih turističkih proizvoda koji bi se oslanjali na prirodne resurse kao što su: Buško jezero, Park prirode „Blidinje“ i rijeka Šujica. Međutim, unatoč gradnji ugostiteljsko - turističkih objekata, nije došlo do značajnijeg iskoraka u turizmu. Najveći problem za privlačenje turista u Tomislavgrad je nedostatak turističkih agencija i primamljive turističke ponude. Shodno ovom, ne može se reći da imamo utjecaj na turiste kao ciljnu skupinu. Uglavnom se radi o sporadičnim posjetima, slučajnim zaustavljanjima na proputovanjima. Postojeći prirodni resursi, zdrava hrana i čisti okoliš nedovoljno su iskorišteni u turističkoj ponudi, a posebno u ruralnom dijelu Općine Tomislavgrad. Planiranje i realizacija većeg turističkog projekta koji bi za sobom povukao velike investicije i investitore s kredibilitetom je rješenje za razvoj turizma, ali i intenziviranje turističke promocije i podizanje kvalitete turističke ponude.

3.3.6. Poljoprivredni potencijali, šumarstvo, mineralni i vodni resursi

3.3.6.1. Poljoprivreda

Područje općine Tomislavgrad ima svoje specifične prirodne, t.j. orografske, zemljišne i klimatske karakteristike i čini veoma homogenu zemljopisnu cjelinu kojom dominira prostor Duvanjskog polja te brdski i planinski krajolici. Duvanjsko polje ima površinu od 121,6 km². Nadmorska visina terena varira od 860-890 m. Dužina polja je oko 20 km (Mesihovina - Mokronoge), a širina oko 12 km (Brišnik - Mandino Selo). Polje je vezano za slatkovodne pliocenske naslage. Te su naslage intenzivno poremećene i na sjeveroistočnoj strani dopiru visoko uz padine planine Jelovače (1.541 m.n.v.). Najniži središnji dio polja (Lanište) periodično je plavljen i prema njemu je koncentrirana hidrografska mreža. Najznačajniji vodotok Duvanjskog polja je rijeka Šuica koja ga kanjonom povezuje u jedinstvenu hidrološku cjelinu sa Šujičkim poljem. Izvire na povremenim izvorima Velikom i Malom Stržnju, a ponire u jednom od najimpresivnijih ponora na ovom području, u Velikom ponoru kod Kovača. Kao posljedica takvih uvjeta, osim aluvijalnih sedimenata taloženih povremenim i stalnim vodenim tokovima, na tom su prostoru nastale i velike naslage ugljena (područje Kongore, Eminova Sela, Vučipolja).

Površine u općini Tomislavgrad prema sadašnjem i potencijalnom načinu korištenja iznosi 96.600 ha. Najinteresantnija kategorija zemljišta za poljoprivrednu proizvodnju iznosi 41.571,00 ha. To je najvažniji prostor općine Tomislavgrad jer zauzima ravniya i najbolja tla koja pripadaju agrozonama od I - III kategorije. Pripadaju pretežno ravničarskom dijelu Duvanjskog polja gdje se nalaze najbolja tla i ona koja su nakon melioracijskih markera potencijalno vrlo dobra.

Tablica 4. Struktura površina općine Tomislavgrad prema sadašnjem i potencijalnom načinu korištenja

Broj	Struktura površina općine Tomislavgrad prema sadašnjem i potencijalnom načinu korištenja	Površina ha	% ha
1	Poljoprivredne površine (oranice, vrtovi, voćnjaci, livade i pašnjaci)	41.571,00	43,10
2	Izvan poljoprivredne površine (naselja s okućnicom, kamenolomi, kopovi, vodene površine)	5.511,50	5,70
3	Pašnjaci (potencijalne šume)	29.883,00	30,90
4	Šume	19.634,90	20,30
	U K U P N O	96.600,00	100,0

Međutim evidentno je da na području općine Tomislavgrad ima vrlo malo „dobrog“ poljoprivrednog zemljišta. Naime istraživanjem na području općine Tomislavgrad nisu utvrđena najbolja poljoprivredna zemljišta I kategorije boniteta.

Tablica 5. Kategorije uprabne vrijednosti poljoprivrednog zemljišta

Kategorija upotrebnosti vrijednosti poljoprivrednog zemljišta	Površina u ha	% ha
I kategorija boniteta	00,00	0,00
II kategorija boniteta	589,5	0,61
III kategorija boniteta	813,2	0,84
IV kategorija boniteta	8.369,4	8,66
V kategorija boniteta	4.287,4	4,44
V (II) kategorija boniteta	2.417,40	2,50
VI kategorija boniteta	256,70	0,27
VI (III) kategorija boniteta	853,20	0,88
VII kategorija boniteta	52.002,3	53,83
VII (IV) kategorija boniteta	1.864,40	1,93
VIII kategorija boniteta	5.511,50	5,71
Šume	19.634,90	20,33
UKUPNA POVRŠINA OPĆINE	96.600,00	100,00

S obzirom da poljoprivredna proizvodnja izravno ovisi o klimatskim prilikama utoliko su važne i lokalne klimatske prilike u općini Tomislavgrad. Naime, prosječna godišnja količina oborina za Tomislavgrad iznosi 1253 mm. Najveća prosječna mjesečna količina oborina bilježi se u studenom, a najmanja u srpnju. Može se zaključiti da cijelo područje, prema prosječnim mjesečnim količinama oborina ima obilježja prijelaznog područja u kojem se susreću značajke mediteranske, kontinentalne i planinske klime. Broj dana s oborinama $\geq 1,0$ mm u istraživanom području varira u rasponu od 6 do 11 dana mjesečno odnosno prosječno 107 dana kroz godinu.

Maksimalna visina snježnog pokrivača u općini Tomislavgrad iznosi 50 cm, a odnosi se na mjesec siječanj i veljaču. Vrijednosti srednjeg broja dana sa snježnim pokrivačem $\geq 1,0$ cm, ≥ 10 cm, te ≥ 50 cm. Najviše je dana sa snježnim pokrivačem u siječnju, slijedi veljača i prosinac, a u proljetnom dijelu godine u ožujku i travnju. U području općine Tomislavgrad nije čudo da snijeg zabijeli i u svibnju. S obzirom da je snijeg toplinski izolator, te da štiti ozime usjeve od štetnog djelovanja niskih temperatura zraka, poželjno je njegovo zadržavanje na tlu u zimskom razdoblju. Ipak, osim pozitivnog utjecaja, mogu se javiti i negativni, ako je snježni pokrivač velike debljine, te ako traje dugo. Tada biljke mogu stradati od gušenja, ako je temperatura dovoljno visoka za respiraciju, a nema dovoljno svjetla za fotosintezu. Ako nastupi naglo topljenje snijega, mogu se javiti bujice i problemi sa suviškom vode koju postojeći recipijenti nisu u mogućnosti prihvatiti u kratkom roku.

Srednja godišnja temperatura zraka u istraživanom području je 9,0 °C odnosno 10,2°C. Prema toplinskim oznakama riječ je o području umjereno tople klime. Najhladniji mjesec je siječanj, a najtopliji su srpanj i kolovoz.

U Tomislavgradu je zabilježena najniža apsolutna minimalna temperatura od -29,0 °C. Negativne minimalne temperature na istraživanom području ne javljaju se samo u lipnju, srpnju i kolovozu. Obzirom na prikazane podatke o apsolutno minimalnim temperaturama, jasno je da se sa sigurnošću može računati na razmjerno kratko bezmravno razdoblje.

Prosječni datumi pojave zadnjeg mraza u proljeće zabilježen je 26. travnja te pojava prvog mraza u kasno ljeto ili jesen je zabilježena 17. listopada

Temperaturni pragovi temperature zraka su temperature od 5, 10 i 15 °C. Razdoblje s temperaturom zraka iznad 5 °C u Tomislavgradu nastupa u drugoj polovici ožujka (25. ožujka). Završetak razdoblja s temperaturama iznad ovog temperaturnog praga je uglavnom polovicom studenog (16. studenog). Trajanje razdoblja s temperaturama iznad 5 °C u Tomislavgradu je 236 dana.

Temperaturni prag temperature zraka od 10 °C u Tomislavgradu nastupa krajem travnja, a završetak razdoblja s temperaturama iznad 10 °C uglavnom je polovica listopada. Razdoblje s temperaturama iznad 10 °C traje 171 dan. Temperatura od 15 °C u prosjeku traje 99 dana, od 7. listopada do 15. rujna

Prema prosječnim godišnjim vrijednostima zrak je na promatranoj meteorološkoj postaji umjereno vlažan, dok je prosječna godišnja vrijednost broja sati sijanja sunca iznosi za razdoblje 1961-1990 - 2237, odnosno za razdoblje 1999-2014 - 2501 sat. Prosječni godišnji broj vedrih dana iznosi 103 (*tablica 6.14.*), a oblačnih dana 96 dana.

Na osnovu klimatskih pokazatelja za ovo područje, višegodišnji prosjek vrijednosti kišnog faktora pokazuje da dva mjeseca (srpanj i kolovoz) imaju rizične vrijednosti kišnog faktora za produkciju biljaka, te je u tim mjesecima, moguć potpuni ili djelomični zastoj u porastu.

Pojava suše prisutna je pojedinih godina i na prostoru Hercegbosanske županije. Prema prognozama IPCC-a, ovisno o korištenom modelu za prognoziranje promjene klime, za budućnost se predviđa promjena u pravcu povećanja srednje godišnje temperature, te zadržavanje istih količina oborina ili njihovo malo povećanje. Uz općeniti stav da će se u budućnosti sa većom frekvencijom pojavljivati ekstremna vremenska stanja, i pojavu suše na ovim prostorima moguće je očekivati sa većom učestalošću, što uostalom vrijedi i za godine sa velikim količinama oborina, kao i godine s ne uobičajeno visokim temperaturama zraka i sl.

U segmentu poljoprivredne proizvodnje u općini Tomislavgrad mogu se izdvojiti sljedeće poljoprivredne kulture i djelatnosti:

Ratarske kulture - Proizvodnja žitarica i krmnog bilja na području općine Tomislavgrad organizirana je na obiteljskim poljoprivrednim gospodarstvima i to isključivo za ishranu vlastite stoke odnosno za podmirenje osobnih potreba. Jasno je kako u takvim okvirima većina poljoprivrednih gospodarstava nije konkurentna proizvodnji kako zbog visoke cijene repromaterijala, tako i zbog usitnjenih posjeda.

Površinu poljoprivrednog zemljišta koja se intenzivno obrađuje teško je odrediti, međutim prema saznanjima koje ima ova služba u strukturi sjetve najviše su zastupljene žitarice sa oko 1300 ha od čega na pšenicu otpada 40%, raž i tritikale 20% stočni ječam 30% te zob i heljdu oko 10%.

Kad je riječ o prinosima spomenutih kultura pojedina obiteljska poljoprivredna gospodarstva imaju prinos pšenice oko 6-7 tona/ha odnosno ječma 4-5 tona/ha, međutim na većini gospodarstava prinosi su bitno manji i kreću se u prosjeku oko 3-4 t/ha.

Od krmnog bilja u strukturi sjetve najviše učestvuju DTS, lucerka te u posljednje vrijeme dosta se sije i esparzeta odnosno domaći naziv škrapulja. Poljoprivredna gospodarstva sa većim brojem

krava u strukturi sjetve uključuju i silažni kukuruz, te se procjenjuje da je ovom kulturom zasijano oko 400 ha.

Proizvodnja povrća - Domaća proizvodnja povrća ima svoju prepoznatljivost i dominira proizvodnja za vlastite potrebe i prodaju za lokalno stanovništvo te ponekad i prodaja „na kućnom pragu“. Od povrća najviše se uzgaja krumpir oko 100-150 ha te ostale povrtlarske kulture na vrlo malim površinama.

U posljednje vrijeme osim tradicionalnih kultura koje se uzgajaju na ovom području sve više se prilazi novim proizvodnjama-kulturama koje su do sada bile nepoznanica za uzgoj na ovim prostorima. To su u prvom redu uzgoj bobičastog voća – malina, kupina aronija kao i podizanje nasada lješnjaka.

Zbog svoje prirodne specifičnosti i još uvijek očuvanim i nezagađenim prirodnim resursima nameće se pitanje bavljenja ekološkom poljoprivredom te uzgojem ljekovitog i aromatičnog bilja. Neporeciva je činjenica da su ova velika prostranstva očuvanih, ali istodobno i neobrađenih poljoprivrednih područja potpuno neiskorišten resurs. Skupljanje samoniklog bilja u prirodi često nije dovoljno za potrebe tržišta a s obzirom na usitnjene uzgojne površine u ovim brdsko planinskim područjima, uzgoj ljekovitog bilja može biti odlična nadopuna tradicionalnim, ratarskim kulturama ovoga područja.

Stočarska proizvodnja - Područje općine Tomislavgrad čini veoma homogenu zemljopisnu cjelinu kojom dominira prostor duvanjskog polja te brdski i planinski krajolici. Oni su ispunjeni prostranim livadskim i pašnjačkim kompleksima, zbog čega je općina skoro u cijelosti predodređena za stočarsku proizvodnju. Točnije taj prevladavajući dio njenog prostora i ne može se koristiti na druge načine, nego uzgojem stoke. Stoga se ova grana čini i glavnim uvjetom razvitka njene poljoprivrede i stvaranja radnih mjesta za lokalno pučanstvo

Brojno stanje i učešće pojedinih vrsta stoke važan su indikator stanja i dobar temelj za buduća razvojno-strateška opredjeljenja u ovoj grani. Međutim sadašnje stanje ni izbliza ne odgovara njenim stvarnim mogućnostima.

U prvom redu treba raditi na ustroju obiteljskih gospodarstava. Sadašnja seljačka gospodarstva treba izvlačiti iz naturalnog kruga i usmjeravati ga izravno na tržište što je najviši problem za seljačku proizvodnju u suvremenom poljodjelstvu. Ta obiteljska gospodarstva moraju podlijegati sustavu kontrole po svim zakonskim odredbama u proizvodnji i prometu hrane. Ovakav način dovesti će do povećanja brojnog stanja krava na obiteljskim gospodarstvima kao i proizvodnje mlijeka po kravi koje će biti jedino održivo u uvjetima otvorenog tržišta. Samim tim će se reducirati broj držatelja sa manjim brojem krava.

U konstrukciji ovog modela posebice se ističe hranidbeno usmjerenje preživača na voluminoznu krmu paša-sijeno te uz trend povećanja učešća krmnih kultura na oranicama.

To je najrentabilnija pretvorba domaćih izvora krmiva u stočarske proizvode, što će vjerojatno postati budući optimalni ekonomski hranidbeni model obiteljskih farmerskih gospodarstava.

U općini tradicijski egzistiraju dvije stočne grane; govedarstvo i ovčarstvo – kozarstvo gdje ove proizvodnje imaju snažne temelje za budući razvoj poljoprivrede u cjelini.

Glede pasminskog sastava krava koje se koriste za proizvodnju mlijeka možemo reći da vlada pravo šarenilo na našim pašnjacima. Na manjim obiteljskim gospodarstvima do 5 krava prevladava pretežno montafonac ili križanci u tipu montafonca. Na većim gospodarstvima u posljednje vrijeme a sve zahvaljujući poboljšanju kvalitete ishrane krava susrećemo simentalca te i holsteinfrisien govedo.

Tablica 6. Brojno stanje krava u 2015. (Izvod iz registra OPG)

Krave	Junice 1-2 godine za priplod	Junice 3-12 mj. ženska	Junad 3-12 mj. muška	Telad do 3 mj.	Ukupno goveda
3.228	1.238	456	228	388	5.538

U 2015. godini OPG-a, koja su ispunila uvjete za poticaje za mlijeko (1.500 l. Kvartalno), predala su mljekarama, koje otkupljuju mlijeko sa područja općine Tomislavgrad, 9.650.760 litara mlijeka. Ovdje nije uračunato predano mlijeko onih OPG-a koji nisu ostvarili poticaje zbog neispunjavanja kvote i pretpostavlja se da je takvog mlijeka oko 200. 000 lit.

Pošto većina OPG-a za ishranu teladi koristi pravo kravlje mlijeko umjesto mliječne zamjenice te se po određenom izračunu pretpostavlja da je za tu namjenu utrošeno oko 1.000.000 litara mlijeka.

Na osnovu svega navedenog ispada da općina Tomislavgrad godišnje proizvede oko 10.850.760 litara mlijeka.

Zbog velikih pašnjačkih kompleksa kojima raspolaže općina Tomislavgrad ova vrsta proizvodnje u posljednje vrijeme poprima sve veći značaj. Uzgoj goveda u sustavu krava-tele nije važan samo zbog proizvodnje hrane, nego i zbog očuvanja biološke raznolikosti. On podrazumijeva pregonski uzgoj u kojem krava na pašnjaku othranjuje tele, odnosno june, koje po završetku sezone ispaše ostaje na gospodarstvu za daljnji tov ili ide na tržište.

Za ovu vrstu govedarske proizvodnje koriste se 3 pasmine - red angus, hereford i limousin

Tablica 7. Brojno stanje goveda u sustavu krava-tele u 2015. (Izvod iz registra OPG)

Krave	Junice 1-2 god. za priplod	Junice 1-2 god za tov	Junice preko 2 g.za priplod	Junad 3-12 mj. muška	Junad 3-12 mj. ženska	Ukupno goveda
1.463	215	50	51	557	461	2.777

Ovčarstvo kao jedna od budućih strateških opredjeljenja obiteljskih gospodarstava i idealnih uvjeta za bavljenje ovom granom poljoprivrede umjesto da je u povoljnijem položaju, osjeća se pad broja ovaca u odnosu na prijašnje stanje. Ovčji mliječni proizvodi, (tvrđi sirevi i sirevi iz mijeha) tradicijski zbog svoje kvalitete nemaju ozbiljniju konkurenciju iz uvoza. Tržište za kvalitetne ovčje sireve i janjad postoji, međutim proizvođači sireva moraju da standardiziraju svoj proizvod prema zakonima stranog tržišta i propisima zemalja europske unije.

Međutim problemi ovčarske proizvodnje ogledaju se u tome što je ovčarstvo manje atraktivno zanimanje, pa je teško pronaći radnu snagu za ovu granu stočarstva i uvijek je prati predznak ekstezivne proizvodnje, zatim napuštanje sela u potrazi za boljim i sigurnijim zaposlenjem, te samim time povećanje broja staračkih domaćinstava na selu.

Brojno stanje ovaca na području općine Tomislavgrad prema podacima iz registra OPG-a za 2015. godinu iznosi 16.147 odraslih ovaca. Ovdje nije uključen pomladak odnosno janjci do 6 mjeseci starosti, iz razloga što je to varijabilni podatak.

Kozarstvo kao stočarska grana proizvodnje u posljednje vrijeme zauzima sve veći interes, i otvoreno je nekoliko kozarskih farmi za proizvodnju kozjeg mlijeka i mesa.

Razvoj suvremenih farmi za intenzivno gajenje koza i proizvodnju sireva od kozjeg mlijeka za domaće i strano tržište nameće se i kao potreba jer je manjak kvalitetnih kozjih sireva na našem tržištu.

Brojno stanje koza na području općine Tomislavgrad prema podacima iz registra OPG-a za 2015. godinu iznosi 1400 odraslih koza.

Proizvodnju mlijeka u brdsko-planinskom području ograničava niz faktora. To su klima, bogatstvo te kvaliteta i dostupnost pašnjaka, snabdijevanje vodom, uvjeti smještaja stočara i stoke, proizvodne sposobnosti muzara-krava, ovaca i koza-, uvjeti mužnje, obrade i prerade mlijeka, stručna sprema i izdržljivost proizvođača te ekonomski efekt proizvodnje.

Unapređenje poljoprivrednog gospodarstva ovisi o agrarnoj politici prema brdsko planinskom području, uvećanim poticajima, o olakšicama, regresima i kreditima, koje mora osigurati

zajednica, o uvođenju savjetodavne službe i drugim mjerama. Zahvati, koji vode unapređenju proizvodnje mlijeka znatno je i opterećuju pa se nedovoljnim sagledavanjem tog kompleksnog problema lako zaključuje o nerentabilnosti proizvodnje. Razvijenije brdsko-planinsko stočarstvo i mljekarstvo doprinijelo bi boljoj opskrbi tržišta, boljoj ishrani stanovništva brdsko-planinskih područja, rješavanju zaposlenosti znatnog broja radnika i stručnjaka, razvoju turizma i još nizu drugih pitanja.

Pčelarska proizvodnja - Za pčelarenje u općini Tomislavgrad postoje dobri prirodni uvjeti ovoga brdsko-planinskog područja. U većini slučajeva radi se o stacioniranom načinu pčelarenja, kojima pčelarstvo služi kao hobi odnosno dodatni izvor prihoda i pčelare sa manjim brojem košnica. Međutim pčelari sa većim brojem košnica svoje pčele u jesenjem periodu nakon cvatnje vriska na zimovanje u susjedne općine sa nižom nadmorskom visinom te na taj način u proljeće iskoriste i više paša, a samim tim i prinos meda po košnici je puno veći.

U županijskoj udruzi pčelara „vrisak“ učlanjeno je oko 60 pčelara a broj košnica-pčelinjih društava vodi se oko 2000. Odnedavno je formirana i općinska pčelarska udruga.

Zaključak

Iz dosada navedenog nameće se pitanje nositelja proizvodnje koji će ujediniti i predstaviti poljoprivredne proizvođače kako bi njihovi proizvodi lakše našli put do tržišta. To bi mogle biti zadruge čiji su osnivači a ujedno i vlasnici poljoprivredni proizvođači – zadrugari. Zadruga je jedan oblik privatnog poslovnog poduzetništva, ona je autonomni privredni subjekt koji će raditi na principu političke i vjerske neutralnosti, i otvorena je svim ljudima koji će zadovoljiti svoje zajedničke ekonomske, socijalne i kulturne potrebe.

Održivi razvoj poljoprivrede treba da bude rezultat ciljeva i procesa u kome ključnu ulogu ima općina Tomislavgrad, Hercegbosanska županija i F BiH. Kao preduvjet za definiranje ciljeva strategije razvoja poljoprivrede jeste sagledavanje postojećeg stanja razvoja poljoprivrede u općini Tomislavgrad, kako bi se mogle planirati mjere, a i u finansijskom smislu planirati vidovi buduće podrške razvoju poljoprivrede.

Prikaz trenutnog stanja u poljoprivredi nema za cilj da pokaže što će biti nakon određenog vremena, već da na bazi većeg broja ulaznih parametara ukaže na mogući razvoj situacije u poljoprivrednom sektoru općine, i da posluži kao baza za izradu idejnih i razvojnih projekata koji bi morali imati direktnu podršku svih nivoa vlasti, počevši od općine HBŽ kao i FBiH

3.3.6.2. Lovstvo i lovište

Lovstvo na području općine Tomislavgrad ima svoju dugu tradiciju. Međutim sa današnjim stanjem u lovstvu ne možemo biti zadovoljni, prije svega što ne postoje programi razvoja lovstva kako na općinskom tako i na višim nivoima vlasti federacije BiH. Problemi se očituju u nedosljednosti primjene postojeće zakonske regulative. Lov divljači – odstrel ne smije biti cilj, već svrha očuvanja i postizanja optimalnog broja divljači u lovištu. Da bi se stiglo do željenog cilja mora se planski i racionalno gazdovati na svim razinama.

U skladu sa odlukom o utemeljenju lovišta na području HBŽ na prostoru općine Tomislavgrad definirano je 5 lovišta ukupne površine 94.155 ha

3.3.6.3. Šumski resursi

Iako je za vrijeme Otomanske vladavine postojao formalni organizirani oblik upravljanja šumama kroz posebni šumarski inspektorat, prvo sustavno planiranje i razvoj ove oblasti je počelo dolaskom Austro – Ugarske vlasti na ove prostore. To je vidljivo iz dokumenata Karst memorandum(1890.god.) i Županjački elaborat(1891.god.). Ovi dokumenti uzimaju u obzir sve prirodne i sociološke specifičnosti tadašnjeg Kotara Županjac prilikom planiranja dugoročnog razvoja šumarstva. Temeljni stručni cilj postavljen u ovim radovima je očuvanje područja krša kao izuzetno osjetljivog ekosustava. Taj cilj će ostati temelj za gospodarenje šumama kroz 20.

stoljeće, a posebno je aktualan danas kad je održivo gospodarenje šumama i šumskim zemljištem osnovni postulat struke. Trenutno je Šumarija Tomislavgrad organizacijska jedinica u sklopu ŠGD Hercegbosanske šume d.o.o. Kupres.

Ovo područje prema Braun – Blanquet- u pripada eurosibirsko-sjevernoameričkoj regiji i ilirskoj provinciji i na granici je sa sredozemnom regijom. Najvećim dijelom se nalazi u submediteranskom području hrasta medunca i običnog graba. Dominantnu vegetaciju u submediteranskom planinskom području čine šume bukve i jele te samo u uvalama na visokim nadmorskim visinama sa smrekom, zatim šume običnog i crnog bora te sekundarne šume bukve. Najviši planinski vrhovi su prekriveni šumama bora krivulja, a ispod njih, u subalpskom pojasu se javljaju šume subalpske bukve. Na toplijim položajima se mjestimično javljaju šume hrasta cera. Velike pašnjačke površine na visinama iznad cca 1300m se nalaze u pojasu potencijalnih šuma bukve i jele.

Kao što je prethodno navedeno, Šumarija Tomislavgrad je organizacijska jedinica u sklopu županijskog poduzeća ŠGD Hercegbosanske šume d.o.o. Kupres. Prostor kojim Šumarija gospodari se nalazi unutar administrativnih granica Općine Tomislavgrad te je podijeljen na sedam gospodarskih jedinica: Ljubuša, Vran planina, Lib – Gvozd, Zavelim – Kamešnica, Grabovica – Midena, Tušnica – Kologaj i Šuica. Od 28.02.2014.god. cjelokupan rad Društva pa tako i Šumarije je definiran Zakonom o šumama Hercegbosanske županije. Temeljni dokument u kojemu je zadan način rada i poslovanja je 'Šumsko – gospodarska osnova za područje Šumarije Tomislavgrad' sa rokom važnosti od 01.01.2011.god. do 31.12.2020.god. Ukupna površina kojom gospodari Šumarija, uključujući šume i šumska tla posebne namjene te minirane površine iznosi 55830,8 ha.

Zaključni osvrt

Temeljem prethodno iznesenih parametara vidljivo je da su šume kojima gospodari Šumarija Tomislavgrad značajan resurs koji sve više pridonosi poboljšanju ekonomske i sociološke slike u Općini Tomislavgrad. Osnovni razlog povećanja obujma sječa u odnosu na prethodno promatrano razdoblje je otvaranje tržišta za borove sortimente u posljednjih nekoliko godina te deminiranje miniranih površina mješovitih šuma bukve i jele u g.j.Šujica. Kako bi ostvarila etat, Šumarija svake godine ulaže znatna sredstva u otvaranje šuma primarnim (kamionski putovi) i sekundarnim (traktorske vlake) prometnicama. Rezultat toga su u potpunosti otvorene mješovite šume bukve i jele, te znatno otvorenije šume crnog i običnog bora. Zadnjih godina se ulažu znatna sredstva u otvaranje i djelomičnu konverziju izdanačkih šuma bukve, najviše u g.j. Vran planina. Zbog negativnih iskustava iz 2012.god. sa velikim prostornim požarima, pristupilo se izgradnji niza protupožarnih prometnica u najkritičnijim područjima Ljubuše i Grabovice. Pritom je primijenjena inovativna tehnologija frezanja kamene podloge kako bi se smanjili troškovi, a izgradio veći broj kilometara trase. Konačni rezultat je otvorenost navedenih prostora osnovnom infrastrukturom i znatno lakši pristup u slučaju požara. Pored temeljne uloge, infrastruktura koju je šumarija izgradila ima i mnogo širi značaj za lokalnu zajednicu. Prometnice na Ljubuši i u Grabovici omogućuju pristup velikim pašnjačkim površinama kao i pčelarima te površinama za uzgoj ljekobilja. Ujedno otvaraju prostor koji je turistički atraktivan (planinarenje, biciklizam..). Novoizgrađene prometnice u šumi su turistički zanimljive i njihova važnost će s vremenom biti sve veća. Potvrda dobroga rada je FSC certifikat kojega Šumarija kao sastavnica ŠGD-a posjeduje od 2012.godine.

Uz sve navedeno pozitivno, nažalost postoji i niz negativnih okolnosti. Bespravne sječe na prostoru g.j. Šuica su svakako najizraženija negativna pojava. Osnovni razlog takvoga stanja su velike ovlasti županijske Uprave za šumarstvo po pitanju zaštite šuma, koje ova institucija u praksi ne može provesti zbog djelom lošeg kadra, nedostatka financijskih i materijalnih sredstava te slabe potpore županijskog pravosuđa i nadležnog ministarstva. Zbog običajnog prava lokalnog stanovništva, izdanačke šume na prostoru Gvozda i Zavelima nisu gospodarski iskorištene koliko bi mogle biti. U slučaju bolje aktivacije istih Šumarija bi mogla znatno smanjiti dovoz ogrjeva iz Grahova.

3.3.6.4. Vode

Općina Tomislavgrad ima relativno veliki potencijal kada su u pitanju vodni resursi. Kada je u pitanju sektor **korištenja voda** na području općine nalazi se 9 izvora koji se koriste za vodoopskrbu: izvor rijeke Šujice sa procijenjenom minimalnom izdašnosti 30 l/s, koji se dijelom koristi za vodoopskrbu naselja Šujica; Izvorište Ostrožac sa minimalnom Izdašnosti 40 l/s ,koristi se za vodoopskrbu grada Tomislavgrad i okolnih naselja; Izvorište Letka sa minimalnom Izdašnosti 20 l/s ,koristi se za vodoopskrbu naselja na sjeveroistočnom rubu Duvanjskog polja; Izvorište Mandino selo sa minimalnom Izdašnosti 20 l/s ,koristi se za vodoopskrbu naselja na istočnom rubu Duvanjskog polja; Izvorište Brišnik sa minimalnom Izdašnosti 8 l/s ,koristi se za vodoopskrbu naselja na jugoistočnom rubu Duvanjskog polja; Izvorište Studena sa minimalnom procijenjenom Izdašnosti 8 l/s ,koristi se za vodoopskrbu naselja Crvenice; Izvorište Miljacke sa minimalnom Procijenjenom Izdašnosti 8 l/s ,koristi se za vodoopskrbu naselja Miljacka i Stepen; Izvorište Mukišnica sa minimalnom Izdašnosti 80 l/s ,koristi se za vodoopskrbu naselja uz obod Buškog jezera, Roškog polja i dijela općina Imotski i Sinj u republici Hrvatskoj; Izvori Dobrijevaca i Karanovaca procijenjene minimalne izdašnosti 12 l/s koriste se za vodoopskrbu naselja Prisoje.

Elaborate i Odluku o zaštiti izvorišta postoji samo za izvorišta Mukišnica i Ostrožac. Međutim, za sva izvorišta koja se koriste ili se planiraju koristiti za javnu vodoopskrbu potrebno je izraditi Elaborate o zaštiti izvorišta i donijeti Odluku o zonama zaštite.

Pored ovih izvorišta koji se dijelom ili u potpunosti koriste za vodoopskrbu naselja, u općini Tomislavgrad postoje određen broj manjih izvora procijenjene izdašnosti 0,5-2 l/s . Od izvorišta koji se ne koriste za vodoopskrbu izdvaja se izvor Zmijavac u podnožju planine Tušnica iznad naselja Prisoje sa minimalnom procijenjenom izdašnosti 20 l/s.

Pored korištenja voda za vodoopskrbu u općini Tomislavgrad postoje izuzetno veliki potencijali za korištenje voda za proizvodnju električne energije i u oblasti poljoprivrede. Na jugozapadnom dijelu općine nalazi se Buško jezero najveća umjetna akumulacija u Europi. Ukupna površina jezera iznosi 56 km² , a ukupna zapremina vode kod maksimalne kote jezera iznosi 820 000 000 m³ vode. Više od 2/3 površine jezera pripada općini Tomislavgrad. Nažalost ovaj izuzetni potencijal uglavnom se koristi samo za proizvodnju el. struje u hidroelektranama u republici Hrvatskoj. Ovaj veliki potencijal jezera se veoma malo koristi za druge aktivnosti (turizam, rekreacija, ribolov). Na istočnom dijelu općine nalazi se prirodna akumulacija Blidinjsko jezero koje jednim dijelom pripada općini Tomislavgrad. Ovo jezero je relativno male površine 3,2 km² i male dubine do 4,5 m, i pogodno je samo za turizam i rekreaciju.

Područje općine Tomislavgrad sačinjavaju stepenaste terase koje se prostiru od sjevera prema jugu sa kotama od 1200 m.n.m. (Blidinje) do 600 m.n.m (Vinica). Ovo su pokazatelji koji zorno govore o ogromnom potencijalu za korištenje voda za proizvodnju el. struje.

Kroz Duvanjsko polje protječu dva najznačajnija vodotoka Šujica i Ričina (Drina) preko kojih se vrši otjecanje i dreniranje voda se područja Šujičkog i Duvanjskog platoa kroz ponor Kovači. Na području toka Šujice postoji mogućnost i urađene su studije za izgradnju dvije minihidroelektrane sa akumulacijama u kanjonu Šujice. Ove akumulacije veoma bi bile značajne za poboljšanje vodnog režima na Duvanjskom polju, na način da bi se velike vode zadržavale u akumulaciji i kada je najpotrebnije u sušnom periodu ispuštale na plato Duvanjskog polja.

Već se radi projektna dokumentacija za izgradnju crpne hidroelektrane Vrilo koja je od izuzetnog značaja sa aspekta zaštite od voda i korištenja voda na platou Duvanjskog polja. Naime izgradnjom odvodnog tunela za C.H. Vrilo stječu se uvjeti za brzu evakuaciju velikih voda sa Duvanjskog polja, stječu se uvjeti za melioraciju (odvodnjavanje i navodnjavanje, izradu kanala i retenzija) velikih površina najplodnijeg dijela polja koje je sada praktično nemoguće obrađivati.

Kada je u pitanju sektor **zaštite voda** na području općine do sada nije ništa urađeno. U tijeku je realizacija projekta izrada kanalizacije grada Tomislavgrada i uređaja za pročišćavanje otpadnih voda. Te aktivnosti trebale bi rezultirati bolju kvalitetu voda u rijeci Šujici.

U sektoru **zaštite od voda** na području općine do sada su urađeni samo odvodni kanali za zaštitu parcela bivšeg Poljoprivrednog dobra, gdje je tijekom 80-ih godina izvršena melioracija na površini cca 900 ha. Tek izgradnjom odvodnog tunela za C.H. Vrilo može se ozbiljno razmišljati o značajnijim radovima iz sektora zaštite od voda. U sklopu izgradnje Buškog jezera izgrađeni su pojedini objekti za zaštitu od voda (brana Kazaginac te odvodni kanali). Isto tako izvršeno je potpuno uređenje kanala Tabašnica kroz grad Tomislavgrad.

Zaključak

Općina Tomislavgrad ima relativno veliki potencijal kada su u pitanju vodni resursi. Pored korištenja voda za vodoopskrbu u općini Tomislavgrad postoje izuzetno veliki potencijali za korištenje voda za proizvodnju električne energije kao i korištenje vode u području poljoprivrede te turizma. Međutim, potrebno je poduzimati mjere i projekte koji će pored eksploatacije i korištenja voda raditi i na njihovoj zaštiti kako bi se one bolje i kvalitetnije koristile ali i zaštitile.

3.3.6.5. Mineralne sirovine

Na području općine Tomislavgrad, trenutno je u funkciji nekoliko kamenoloma, rudnika pijeska i sl. To su: – Kamenolom Vran Dukić Cebara (MZ Brišnik) – Promet Šarac – pozajmište pijeska (MZ Mandino Selo) – Separacija Grabić Lipa (MZ Kongora) – Dopro Kongora (MZ Kongora). Kada su u pitanju naknade Općine od eksploatacije kamena, rude, ugljena, pijeska, tada možemo reći da Općina Tomislavgrad/HBŽ ima naknadu od 3 % od prodane tone sirovog materijala rude. Od te naknade (3 %), 60 % ide općini a 40 % ide županiji.

Od mineralnih sirovina svakako su gospodarski interesantne: glina, lapor, šljunak, kamen, boksit, mrki ugljen te lignit. Mineralne sirovine šljunak i kamen koriste se u količinama koje uvjetuje tržište, a mineralna sirovina boksit trenutno se ne eksploatira. Na temelju dosadašnjih istraživanja poznato je da se na ležištu "Kongora" nalaze zalihe oko 200 milijuna tona ugljena. Zbog svoje primjene i količine predstavlja izuzetan potencijal u energetske smislu, a time i veliko bogatstvo kojim općina raspolaže. Kako se već dugo govori o korištenju ovoga resursa u energetske svrhe, a javnost je podijeljena po ovome pitanju, potrebno je nastaviti sa istraživanjima u našoj općini. Mineralna sirovina glina, kojoj je osnovna primjena u opekarskoj industriji, istraživana je na lokaciji u jugoistočnom dijelu Duvanjskog polja te su dokazane i elaborirane značajne količine, dok lapor, koji se koristi u cementnoj industriji, nije posebno istraživao, ali se može kazati da se radi o mineralnoj sirovini koja je evidentirana u određenim količinama prilikom istraživanja ugljena.

Nalazište lignita se nalazi u "Kongorskoj ugljenoj zoni" u jugoistočnom dijelu Duvanjskog polja. Na temelju dosadašnjih istraživanja potvrđene su bilančne rezerve od 170 milijuna tona. Zbog svoje primjene i količine predstavlja izuzetan potencijal u energetske smislu, a time i veliko bogatstvo kojim općina raspolaže.

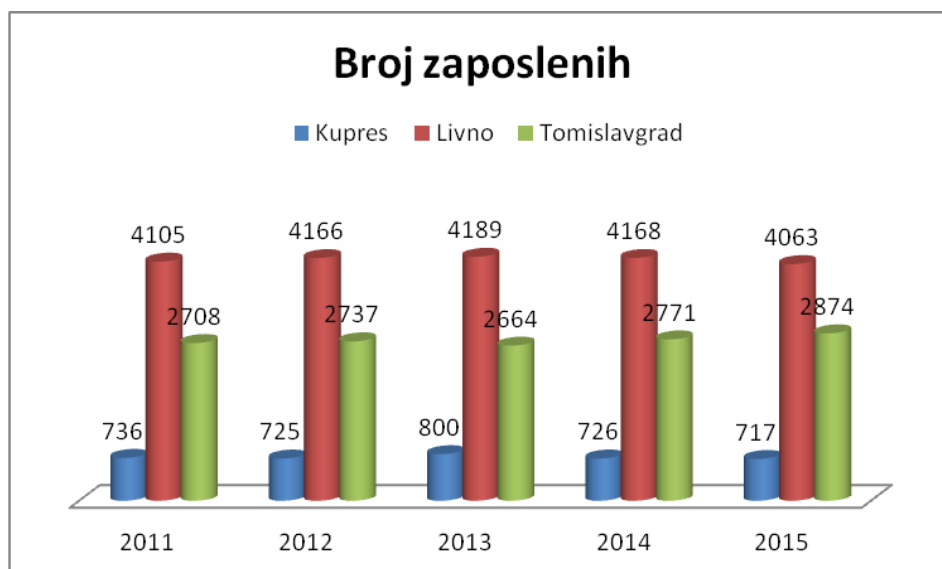
Zaključak

Općina Tomislavgrad raspolaže značajnim zalihama različitih mineralnih sirovina, ali kako je već navedeno, šljunak i kamen se koriste u skromnim količinama dok se ostale mineralne sirovine do sada nisu koristile. To je vjerojatno i sretna okolnost budući su u proteklom razdoblju vladali nesređeni i neprihvatljivi odnosi. Sada je vrijeme da odredimo prihvatljivu ravnotežu interesa ekoloških standarda, uvažavajući investitore i štiteći općinske interese. Potrebno je uraditi dodatna istraživanja sa pratećim studijama koje prate ovakve projekte (s posebnim naglaskom na studiji o zaštiti okoliša), te je rezultate potrebno stručno elaborirati i prezentirati Duvanjskoj javnosti, kao i sve pozitivne i negativne učinke koje donose ovakvi projekti, kako bi se građani mogli kvalitetno odrediti o sudbini projekta u cjelini.

3.4. Tržište rada

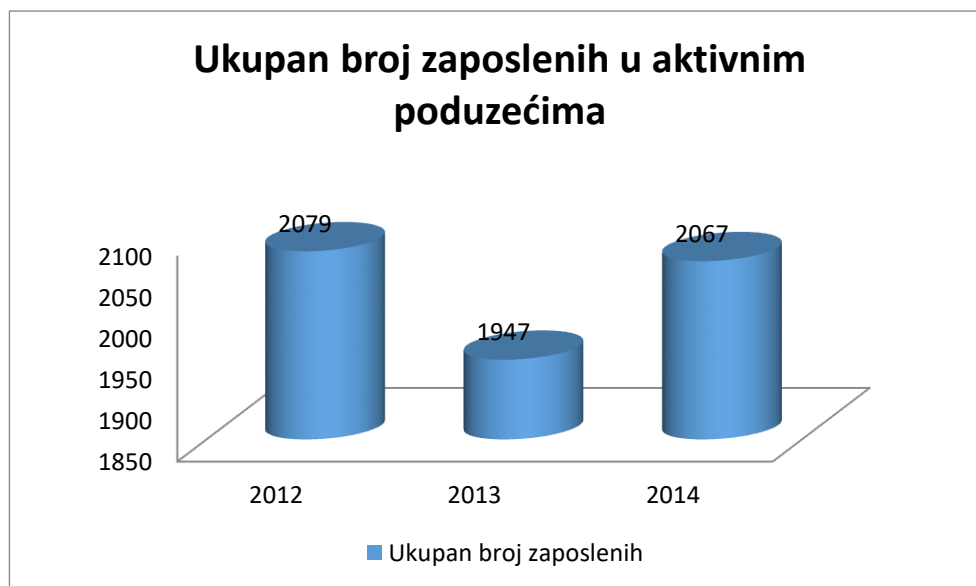
Zaposlenost

Prema podacima Federalnog zavoda za programiranje razvoja općina Tomislavgrad u posljednjih pet promatranih godina (2011-2015) bilježi lagani porast broja zaposlenih, za razliku od susjednih općina u županiji gdje taj broj lagano pada.

Slika 15. Broj zaposlenih

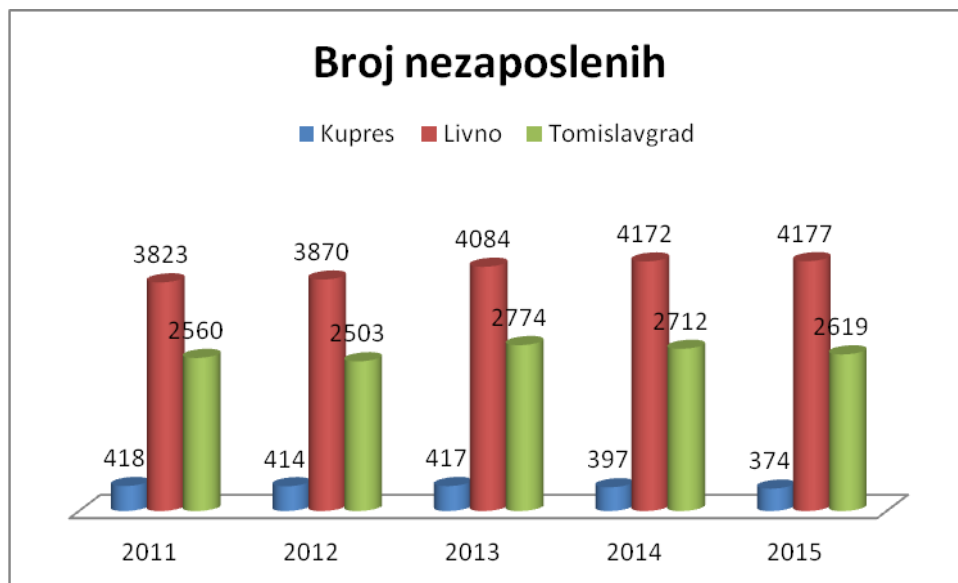
Broj zaposlenih u aktivnim poduzećima u promatranom razdoblju od 2012. do 2014. godine je bio promjenjiv (poduzeća koja su dostavila završne račune na kraju godine). Naime, pad broja zaposlenih se smanjio u 2013. godini dok se u 2014. godini broj radnih mjesta povećao skoro na razinu na kojoj je bio u 2012. godini.

Slika 16. Broj zaposlenih u aktivnim poduzećima

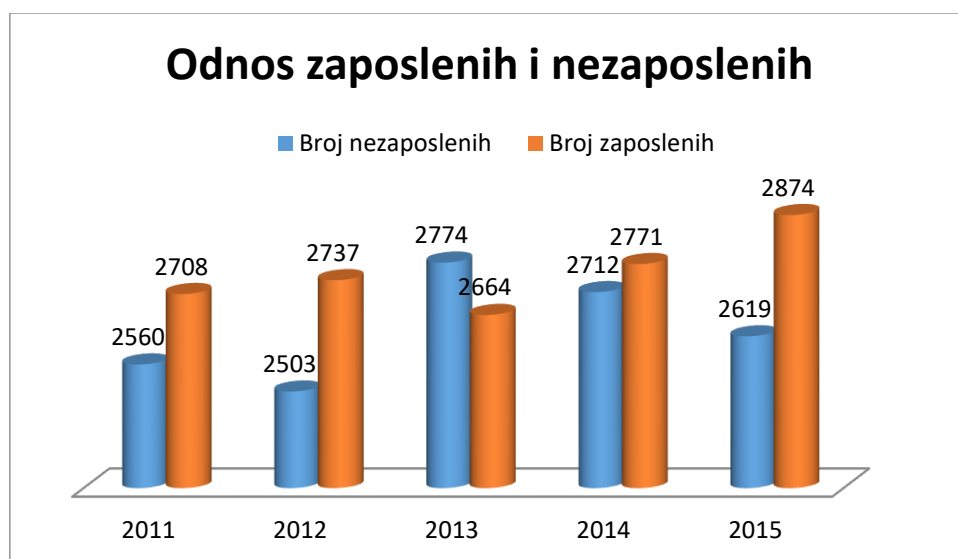
Nezaposlenost

Broj nezaposlenih prema podacima Federalnog zavoda za programiranje razvoja općini Tomislavgrad u zadnjih pet promatranih godina varira. Međutim, od 2013. godine broj nezaposlenih opada.

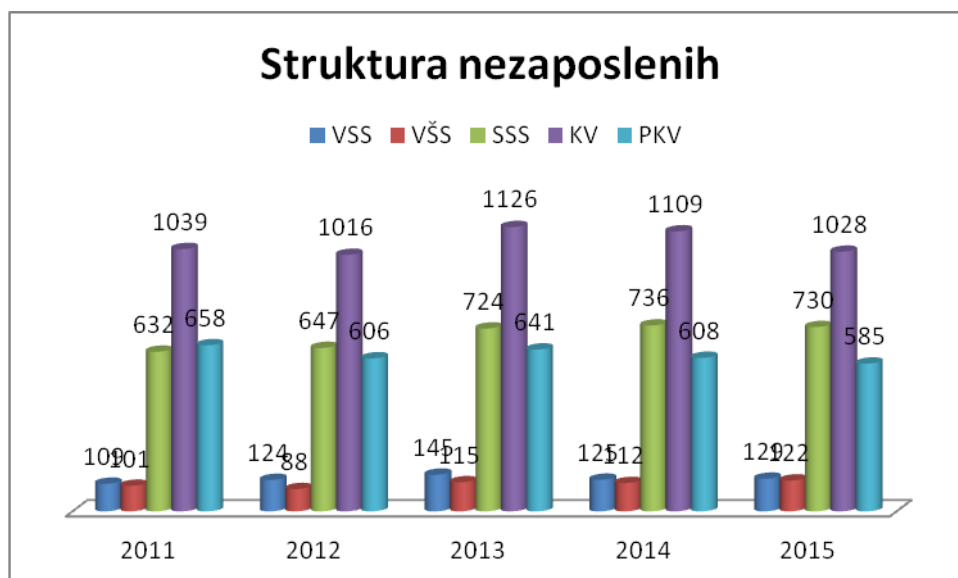
Slika 17. Broj nezaposlenih

Kada promatramo međusobni odnos broja zaposlenih i broja nezaposlenih vidimo da se zadnjih pet promatranih godina broj nezaposlenih smanjuje dok se broj zaposlenih povećava. Ovi se trendovi manifestiraju od 2013. godine. Međutim, ovo je vjerojatno rezultat migracije mladih ljudi izvan općine (prvenstveno izvan BiH) te se odjavljuju sa evidencije nezaposlenih.

Slika 18. Odnos zaposlenih i nezaposlenih

Prema stručnoj spremni najviše je nezaposlenih KV radnika, te potom nezaposlenih sa srednjom stručnom spremom, a na trećem mjestu su nezaposleni polukvalificirani radnici. Međutim, iz donjeg grafa je vidi se da se broj nezaposlenih KV i PKV radnika smanjuje dok se broj onih sa srednjom stručnom spremom lagano povećava.

Slika 19. Struktura nezaposlenih

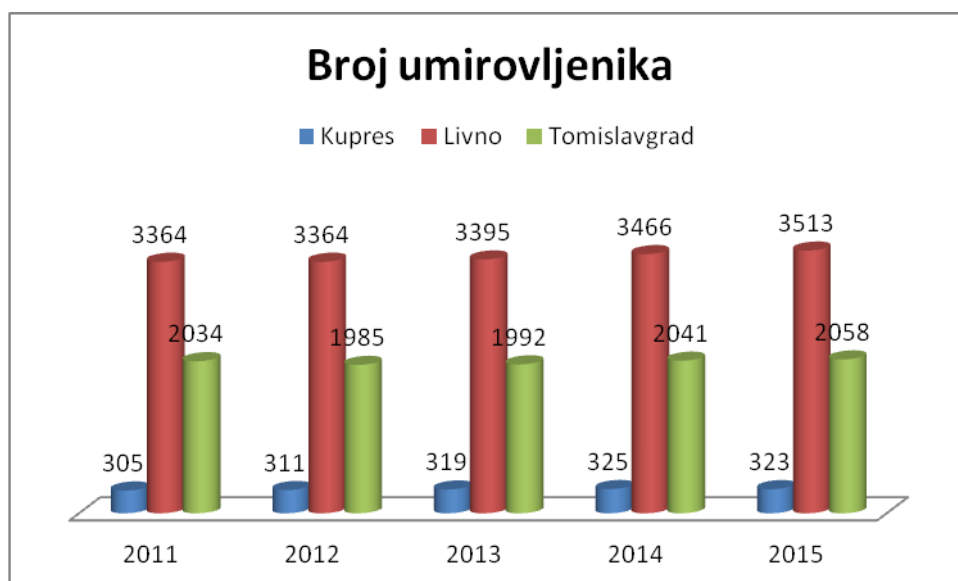
Kako je vidljivo iz donje tabele najviše je nezaposlenih u na kraju 2015. godine bilo u dobi od 40 do 65 godina, tako da je ovo kategorija koju je najteže zaposliti.

Tablica 8. Starosna struktura nezaposlenih

	Od 15 do 30 godina	Od 30 do 40 godina	Od 40 do 65 godina
UKUPNO	905	496	1218
ŽENA	445	305	566

Umirovljenici

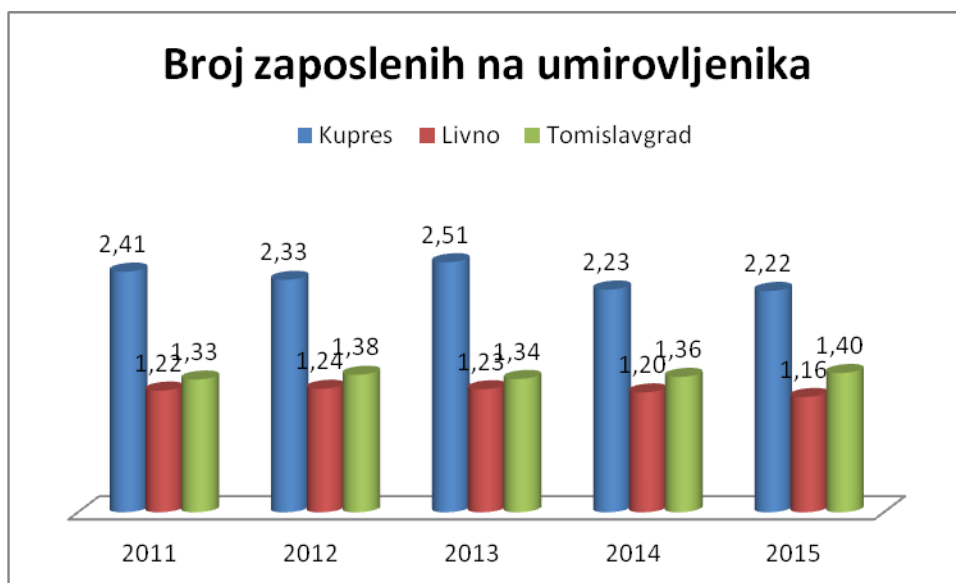
Boj umirovljenika u općini Tomislavgrad u posljednjih pet godina lagano raste, s tim što je to isti trend i u susjednim općinama u županiji.

Slika 20. Broj umirovljenika

Broj zaposlenih na jednog umirovljenika u općini Tomislavgrad također ima trend rasta. Naime, od 2013. godine broj zaposlenih na jednog umirovljenika raste i taj trend prati pokazatelj u

rastu broj zaposlenih. Ovo samo govori o činjenici da se u zadnje tri godine ostvaruje određena poslovna dinamika koja rezultira otvaranjem novih radnih mjesta.

Slika 21. Odnos broja zaposlenih i umirovljenika

Zaključna razmatranja

Glede tržišta rada evidentno je da općina Tomislavgrad bilježi rast zaposlenih i pad nezaposlenih. Po strukturi nezaposlenih najviše je KV radnika, dok je također veliki broj nezaposlenih u dobi od 40 do 65 godina. Međutim, ovdje treba imati na umu činjenicu da je smanjenje broja nezaposlenih dobrim dijelom uzrokovano migracijom mladih ljudi izvan općine ili izvan BiH i koji se odjavljuju sa evidencije nezaposlenih.

Ovi podaci upućuju na to da je potrebno razvijati mjere kojima će se ublažiti ovi pokazatelji. Ovo podrazumijeva i prekvalifikaciju kao i prilagodbu obrazovnih programa tržištu rada, te iniciranje mjera i inicijativa kojima bi se mladima pružila prilika ostanka u općini.

3.5. Društveni razvoj

3.5.1. Školstvo

Predškolsko obrazovanje

Predškolski odgoj kao dio sustava odgoja i obrazovanja odvija se u Dječjem vrtiću Tomislavgrad koji datira od davne 1982. godine i jedina je predškolska ustanova na području naše općine. Kapacitet vrtića je 75 djece što je nedostavno i ne zadovoljava potrebe grada i općine, budući da trenutno smještaj u vrtić čeka 30 djece, od čega 25 djece uzrasta od 1 do 3 godine a ostalo su djeca vrtićkog uzrasta. U ovim turbulentnim vremenima kad mladi ljudi odlaze u potrazi za boljim životom sretni smo da u Tomislavgradu postoji potreba za proširenjem djelatnosti predškolskog odgoja za još tri odgojne skupine. Veliki je interes roditelja za institucionalni oblik odgoja njihove djece iako u Tomislavgradu već tri godine UNICEF u suradnji s Ministarstvom prosvjete HBŽ i općinom Tomislavgrad provodi program „Povećajmo mogućnost djeci za rano učenje“ gdje svakodnevno u starom objektu Dječjeg vrtića stotinjak tomlavgradskih mališana (u dvije smjene) koristi besplatan program predškolskog odgoja.

Program odgojno-obrazovnog rada u Dječjem vrtiću u Tomislavgradu odvija se s djecom raspoređenom u tri odgojne skupine :

- STARIJA JASLIČKA – čine ju djeca starosne dobi od 1 do 3 godine

- SREDNJA MJEŠOVITA SKUPINA – djeca od navršene 3 do 4,5 godine
- STARIJA MJEŠOVITA SKUPINA – djeca od 4,5 do 6 godina, do polaska u školu

U skupinama rade po dvije odgojiteljice predškolske djece, dok u jaslicama rade dvije medicinske sestre njegovateljice. U vrtiću je uposleno ukupno 12 djelatnika. Osnivač i vlasnik Vrtića je Općinsko Vijeće općine Tomislavgrad. Vrtić se financira iz proračuna Općine Tomislavgrad i od uplata roditelja korisnika usluga Dječjeg vrtića.

Tijekom boravka u vrtiću djeca dobivaju tri kvalitetna obroka, doručak, ručak i užinu i puno ljubavi svojih odgojiteljica i ostalog osoblja. Radno vrijeme vrtića usklađeno je s potrebama roditelja korisnika usluga. Vrtić radi 5 dana u tjednu, od ponedjeljka do petka, u vremenu od 6,30 do 17,00h.

Djelatnost predškolskog odgoja odvija se kroz 10 satni primarni program sa svom djecom smještenom u vrtić. Osim primarnog programa u vrtiću se provodi i posebni program engleskog jezika sa djecom vrtićkog uzrasta (od 3 do 6 godina). Program vodi vanjska suradnica, prof. engleskog jezika a financiraju ga roditelji djece koja koriste program. Osim 600 kvadrata stambenog prostora vrtić ima i veliko dvorište koje koriste djeca za boravak i igru. Rad vrtića odvija se po Godišnjem planu i programu rada sukladno Zakonu o predškolskom odgoju Hercegbosanske županije.

Osnovnoškolsko obrazovanje

Prvi počeci organizirane pismenosti na duvanjskom području javili su se dosta kasno, u drugoj polovini 19. stoljeća kada su započele i prve aktivnosti oko utemeljenja škola zahvaljujući prije svega radu i djelovanju hercegovačkih franjevac. Prva škola otvorena je 1866. god. Njen utemeljitelj i prvi učitelj bio je fra Ivo Bagarić. Već slijedeće godine fra Petar Knežević je sagradio posebnu zgradu za školu koja je do tada bila u župnom stanu. Franjevačke pučke škole će 1880. preuzeti austrougarska vlast kada i počinje sa radom javna narodna pučka škola.

Godine 1884. u Županjac dolaze sestre milosrdnice. One otvaraju školu i ostaviti će neizbrisiv trag kao učiteljice i odgajateljice u svakom pogledu. Od godine 1903. do 1911. otvorene su pučke škole u Šujici, Roškom Polju, i Mandinu Selu, a kasnije i škole u Sarajlijama, Brišniku, Kongori, Kazagincu, Grabovici, Vinici i Koritima. Tijekom Drugog svjetskog rata radila je samo škola časnih sestara koju će komunističke vlasti zatvoriti 1945, nakon čega sestre odlaze 1949. godine.

Od 1944. ponovno je proradila državna četverorazredna škola, a 1948. počinje sa radom niža gimnazija iz kojih 1958. postaje državna osmogodišnja škola. Školske 1951/52. započela je sa radom škola za učenike u privredi i ona je radila do 1965. Godine 1952. pokrenuta je dvogodišnja škola za rukovodeće kadrove. Školske 1960/61. započela je sa radom gimnazija.

Na području Općine Tomislavgrad su 3 osnovne škole: Ivana Mažuranića Tomislavgrad; Fra Mije Čuića Bukovica i Stjepana Radića Prisoje

Sve ove škole osim matičnih škola imaju i područne škole (PŠ) kao i područne odjele (PO). Stanje u školstvu u našoj Općini je gotovo identično u sve tri škole.

Područni odjeli od I-V razreda rade s malim brojem učenika u kombiniranim odjelima (čak i u tro-razrednim kombinacijama) od 5,6 do 17 učenika. Evidentan je i manji broj učenika i u područnim školama Bukovica i Prisoje od I. do IX. razreda.

Matična škola Tomislavgrad je prebukirana obzirom na broj odjela i kapacitet učioničkog prostora. Stoga u ovoj najvećoj školi u HB županiji se radi u tri smjene što dovodi do nemogućnosti izvođenja svih planiranih sadržaja po Godišnjem planu i programu (dopunska i dodatna nastava, izvannastavne aktivnosti i sl.)

Evidentan je pad broja učenika u selima, tj. u područnim odjelima, te zbog pada broja učenika u školama, s naglaskom na PO potrebna je racionalizacija školske mreže što bi dovelo do optimalnog broja odjela. Na cijelom prostoru općine organiziran je prijevoz učenika od kuće do

škole i nazad. Tamo gdje je nemoguće uspostaviti linijski prijevoz roditeljima se subvencionira dio prijevoza učenika.

Kvaliteta osnovno školskog obrazovanja u cjelini prvenstveno ovisi o kvaliteti nastavnog kadra. Ono s čim se osnovno školstvo susreće dugi niz godina je nedostatak stručnog kadra za izvođenje nastave matematike i fizike.

Pored veličine razreda (prosječnog broja učenika u razredu) razina tehničke opremljenosti škola je također jedan od preduvjeta kvalitete osnovno školskog obrazovanja. Razina tehničke opremljenosti ne zadovoljava potrebe škola što direktno utječe na učenika postignuća. Ne možemo govoriti o kvalitetnoj nastavi fizike, informatike, biologije, kemije, glazbene i likovne kulture bez dobro opremljenih kabineta.

U školama su pored navedenih slabosti zapaženi dosta dobri rezultati u školskim i izvanškolskim aktivnostima. Dobra je suradnja škola sa nevladinim organizacijama, sa lokalnom zajednicom što će se povoljno odraziti i na stanje u školskom sustavu.

Rad u školama organiziran je kao jedinstvena radna cjelina, tako da se pod najpovoljnijim uvjetima ciljevi zadaci, utvrđeni statutom škole, ostvaruju.

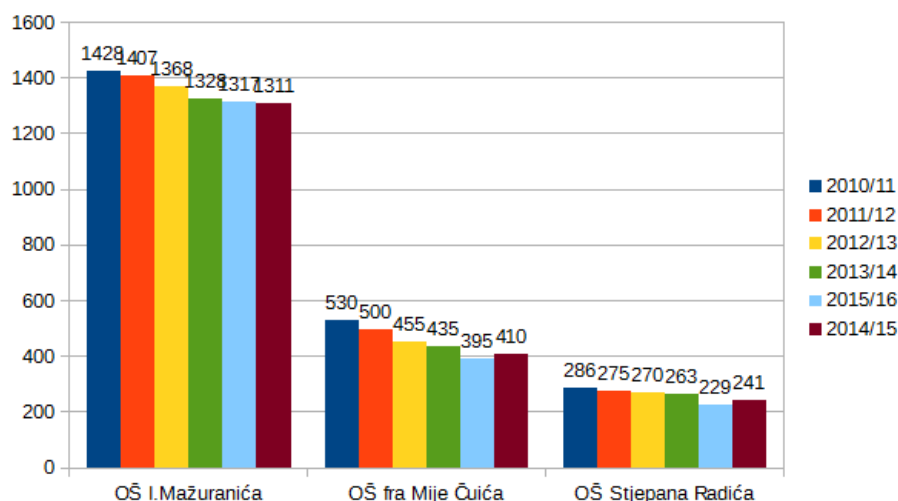
2006. godine škole na području Tomislavgrada su postale inkluzivne što je dovelo do uvođenja primjene Pravilnika o broju djece u odjelu. Odjel s jednim učenikom s poteškoćama u razvoju broji 2 učenika manje od standarda. Nastava u inkluzivnom odjelu zahtijevala je uvođenje asistenata (pomagača) u nastavi što se pozitivno odrazilo na kvalitetu obrazovanja tj. u individualnom pristupu učeniku.

U interesu je što potpunije pomoći svakom učeniku škola nastojeći uključiti u rad škola stručnu pomoć psihologa, defektologa, pedagoga, logopeda i sociologa, jer nažalost sve veći broj učenika treba neku od stručnih pomoći.

Ohrabruje činjenica da je Vlada HBŽ izradila prednacrt Pedagoškoj standarda i da je izvjesno usvajanje istog. Na školama ostaje uskladiti postojeće stanje prema onom što će propisivati pedagoški standardi. Škola kao odgojno-obrazovna ustanova susreće se s nizom problema no ističem jedan od problema za čije rješavanje je potrebno uključivanje i osnivača i Ministarstvo. Jedan od većih problema je i nedefiniranost škole kao pravne osobe budući da škole u Tomislavgradu nemaju otvoren račun i pod-račun kako bi mogle djelovati kao pravne osobe prema Statutu škole.

OŠ Ivana Mažuranića je najveća i najbrojnija škola na području općine Tomislavgrad. Ukupan broj učenika je 1317 učenika. Ovoj školi pripadaju škole devetogodišnjeg programa osnovnog obrazovanja u Tomislavgradu, u Šujici i u Kongori te područne škole u Eminovom Selu, Mokronogama, Sarajlijama, Oplećanima, Mandinu Selu i Borčanima. Osnovna škola fra Mije Čuića druga je po broju učenika škola na području općine Tomislavgrad kada je u pitanju devetogodišnji program osnovnog obrazovanja. Škola broji 395 učenika sa ukupno 34 odjela od čega od I do V razreda ima 22 odjela a od VI do IX 12 odjela. Osnovna škola Stjepana Radića je treća osnovna škola na području općine Tomislavgrad. Škola broji ukupno 229 učenika raspoređenih u 30 odjela. Od I do V ima 107 učenika raspoređenih u 18 razrednih odjela te od VI do IX razreda ima 122 učenika u 12 odjela (*Pregled brojnog stanja učenika po školama od 2010.*)

U grafu ispod prikazan je broj učenika u sve tri osnovne škole od školske 2010/11 do 2014/15, te je evidentan pad broja učenika u svim školama.

Slika 22. Broj učenika po osnovnim školama

U okviru osnovnoškolskog obrazovanja djeluje i Osnovna glazbena škola Tomislavgrad. Ova škola je započela sa radom 2001. godine, odlukom OV Tomislavgrad. Osnovna glazbena škola « Tomislavgrad » ostvaruje sredstva iz proračuna Hercegbosanske županije preko Ministarstva znanosti, prosvjete, kulture i športa, te iz proračuna Osnivača preko Odjela za društvene djelatnosti Općine Tomislavgrad. Sredstva dobivena za obavljanje djelatnosti Škola raspoređuje sukladno odlukama ovlaštenog Ministarstva, Osnivača, te općim aktima Škole.

Osnovna glazbena škola « Tomislavgrad » obavlja djelatnost osnovnog glazbenog obrazovanja i odgoja i tako ostvaruje program osnovnog šestogodišnjeg glazbenog obrazovanja i odgoja u području glazbene umjetnosti, sukladno odobrenju nadležnog Ministarstva. Radi obavljanja glazbene djelatnosti u Školi su organizirani slijedeći odjeli: za glasovir, za gitaru, za flautu, za klarinet, za saksofon i odjel za harmoniku.

Nastava u Školi se odvija individualno i grupno u razrednom odjelu i većim ansamblima (zbor, orkestar), a cjelokupan odgojno-obrazovni rad izvodi se na hrvatskom jeziku.

U svom relativno kratkom postojanju od petnaest godina Osnovna glazbena škola «Tomislavgrad» postigla je zapažen uspjeh na državnim i međunarodnim natjecanjima učenika i studenata glazbe i osvojila brojne nagrade i priznanja, upriličila je građanima Tomislavgrada više koncerta i to: završnih na kraju svake školske godine i božićni, uz program poznatih svjetskih i hrvatskih skladatelja. Učenici i djelatnici glazbene škole sudjeluju u svim važnijim događanjima naše općine kao što su događanja vezana za dan općine, predstavljanje knjiga, razne izložbe itd.

Ove godine (2016) glazbena škola je proširena za novih osam kabineta te su stvorene potrebni uvjeti za otvaranje srednje glazbene škole. Sredstva i prostor za proširenje glazbene škole osigurana su iz proračuna općine Tomislavgrad te u narednoj školskoj godini planirano je otvaranje srednje glazbene škole i odjela za harmoniku. Međutim, zbog loše ekonomske situacije u općini i županiji nema mogućnosti do kraja opremiti školu s dovoljnim brojem glazbala, koja su potrebna učenicima za njihov kvalitetniji rad i napredak.

Škola u školskoj godini 2015/2016 broji 111 učenika i 11 djelatnika, u nastavi radi 8 profesora i 3 su pomoćno osoblje (ravnatelj, tajnik i spremačica). Od slijedeće školske godine uvodi se odjel harmonike tako da će se broj učenika povećati na 130

Inkluzivna nastava

U kontekstu inkluzivne nastave djeluje Centar za odgoj i obrazovanje djece i mladeži sa poteškoćama u razvoju "NOVA NADA". Sa radom je započela sa 3. studenoga 2010 u

prostorijama koje je udruga roditelja dobila od strane općine još ranije. Kako bi se riješio problem privremenog smještaja Općina je u naseljenom mjestu Kovači, gdje je bila ranije započeta izgradnja škole, započela sa izgradnjom Centra koji je i završen te je u punoj funkciji.

Naime ovaj Centar je jedini na prostoru HB Županije i vidljivo je da ima širi regionalni karakter, jer postoji dosta upita za smještaj djece iz drugih općina kako iz naše tako i iz drugih županija. Trenutno se skrbi o 15 štićenika koji su poludnevno smješteni u centar te još 65 djece koji povremeno dolaze u isti centar. Uposljeno je 11 djelatnika raznih profila i struka.

Srednjoškolsko obrazovanje

Kada je u pitanju srednjoškolsko obrazovanje u općini Tomislavgrad, proces izobrazbe učenika se sprovodi kroz dvije srednjoškolske ustanove: Gimnaziju Marka Marulića i Srednju strukovnu školu.

Gimnazija Marka Marulića radi u jednoj smjeni i ima ukupno 343 učenika u 15 odjela. U školi je uposljeno 32 profesora te još 13 osoba koji su stručni suradnici, administrativni djelatnici, vanjski suradnici i pomoćno i tehničko osoblje. S obzirom na rad u jednoj smjeni škola ima riješeno dobro prostornu problematiku kojoj pripada 15 učionica, 4 kabineta, knjižnica, zbornica 4 ureda u 2 arhiva.

Srednja strukovna škola u Tomislavgradu broji 436 učenika koji su raspoređeni u ukupno 19 odjela. U školi je zaposleno 34 nastavnika te još 17 osoba od kojih su tu stručni suradnici, vanjski suradnici, administrativni djelatnici i tehničko osoblje.

Učenici se obrazuju za sljedeće profile zanimanja.

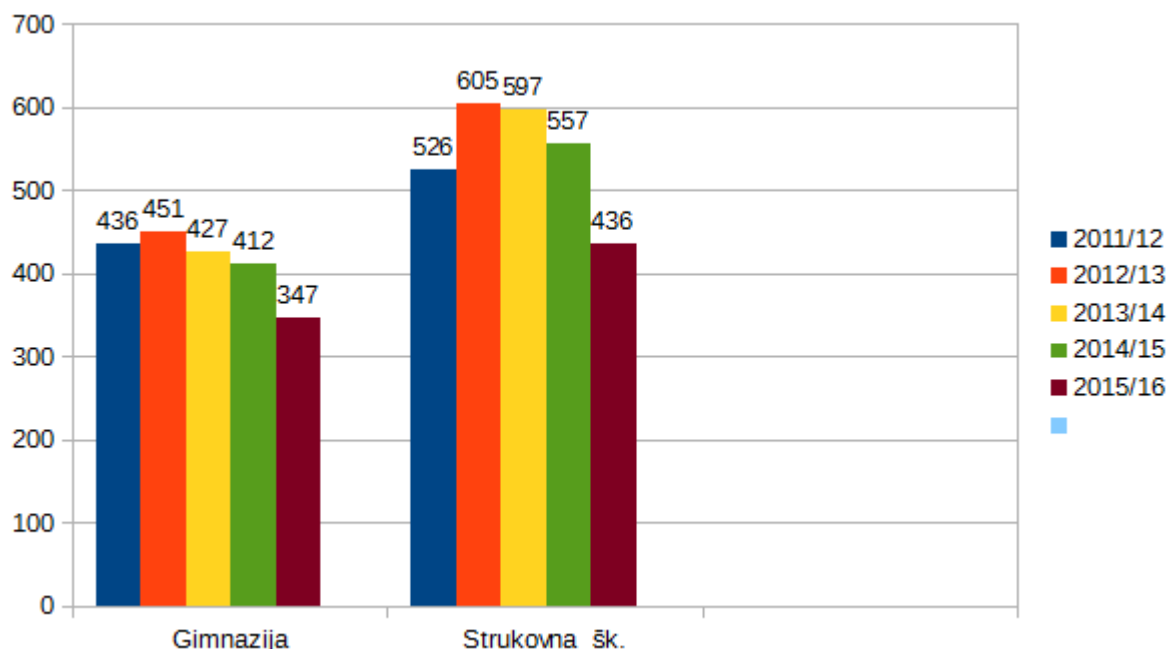
1. Elektrotehnička struka:
 - Elektromehaničar – III. stupanj (1/2 odjela I. r.; po 1 odjel II. i III. r.)
 - Tehničar za mehatroniku – IV. stupanj (po 1 odjel II, III. i IV. r.);
 - Tehničar za elektroenergetiku – IV. stupanj (1/2 odjela I. r.)
2. Strojarska struka:
 - Bravar – III. stupanj (po 1/2 odjela I. ; II i III. r.);
 - Automehaničar – III. stupanj (po 1/2 odjela II. i III. r.);
 - Računalni tehničar za strojarstvo – IV. stupanj (1/2 odjela I. r.);
3. Prehrambeno-biotehnološka struka:
 - Prehrambeni tehničar –IV. stupanj (po 1/2 odjela I. i III. r.);
2. Ekonomsko-trgovačka struka:
 - Prodavač – III. stupanj (po 1 odjel I. II. i III. r.);
 - Ekonomist – IV. Stupanj (po 1 odjel II. i IV. r.)
3. Uslužne djelatnosti:
 - Frizer – III. stupanj (1 odjel III. r.);
4. Ugostiteljsko-turistička struka:
 - Kuhar – III. stupanj (1/2 odjela II. r.);
 - Konobar – III. stupanj (1/2 odjela II. r.).
5. Poljoprivredna struka:
 - Poljoprivredni tehničar - IV. stupanj (po 1/2 odjela I. i III. r. i 1 odjel IV. r.)

Ima sedam mješovitih odjela (MO):

1. Bravar I. + Elektromehaničar I.
2. Bravari II.+ Automehaničar II.
3. Bravari III. + Automehaničari III.
4. Kuhar II. + Konobar II.
5. Prehrambeni tehničar I. + Poljoprivredni tehničar I.
6. Prehrambeni tehničar III. + Poljoprivredni tehničar III.
7. Tehničari za elektroenergetiku I. + Računalni tehničar u strojarstvu

Kada su u pitanju prostorni kapaciteti škole evidentan je nedostatak broja učionica za rad u dvije smjene. Škola raspolaže se sa 9 učionica, a za normalan rad u školskoj godini 2012/13. bilo je potrebno 12, a u slijedećoj školskoj godini zbog očekivanog povećanja broja odjela 13 učionica, te je stoga planirana izgradnja još 11 učionica kako bi se nastava izvodila u jednoj smjeni.

Kada je u pitanju broj učenika u srednjim školama evidentno je da broj učenika opada iz godine u godinu, osim na prijelazu između 2011/12 i 2012/13 školske godine.

Slika 23. Broj učenika u srednjim školama

Zaključak

U oblasti predškolskog odgoja i obrazovanja potrebno je osigurati još dodatnog prostora kako bi se za svu djecu mogao osigurati boravak u predškolskoj ustanovi. Kada je u pitanju osnovno školovanje vidljivo je smanjivanje broja učenika a osobito u školama u ruralnim područjima. S druge strane, škola u Tomislavgradu radi u tri smjene uslijed nedostatka dovoljnog prostora a i dolaska djece iz ruralnog područja. Radi kvalitetnije nastave bilo bi dobro provesti racionalizaciju školske mreže prije svega područnih odjelnih škola. Srednja strukovna škola producira kvalitetna zanimanja prateći stanje na tržištu rada kao i za potrebe lokalne zajednice. Vidljivo je smanjenje učenika kako u gimnaziji tako i u strukovnoj školi uslijed sveopćeg trenda odlaska u ekonomsku migraciju.

3.5.2. Kultura

Djelatnost kulture još nije u potpunosti zakonski regulirana. U tijeku su procedure donošenja zakona u području kulturne baštine. Za sada se djelatnosti kulture financiraju na temelju javnih potreba iz sredstava proračuna. Moramo napomenuti da je stanje u ovoj oblasti dijelom i refleksija cjelokupnog ekonomsko političkog stanja.

Općina Tomislavgrad već odavno ima više prostora u kojemu se mogu kvalitetno izvoditi kazališne predstave, kino projekcije i ostali sadržaji iz oblasti kulture. Brojne su tu kazališne priredbe kako za odrasle tako i za djecu, različiti drugi sadržaji i priredbe predškolskog i školskog tipa.

Nositelji kulturnih aktivnosti su od ustanova Kulturno informativni centar, franjevački muzej fra Jozo Križić, Galerija Virgilija Nevjestića, Osnovna glazbena škola u Tomislavgradu te kulturno umjetnička društva, klapa, školske sekcije, Matica Hrvatska, BZK Preporod. U prostorija osnovnih škola izvode se predstave kako amaterskih družina tako i profesionalnih.

JU Kulturno informativni centar osnovan je temeljem Odluke Općinskog vijeća Tomislavgrad, o osnivanju 1999. godine. U sklopu Kulturno informativnog centra u Tomislavgradu djeluju odjeli: Gradska knjižnica, Gradska galerija; Kino dvorana; Administracija i računovodstvo.

U sklopu Kulturno informativnog centra u Tomislavgradu djeluju sljedeće sekcije: Tomislavgradske Mažoretkinje; Dramska sekcija; Likovna sekcija; KUD „Kralj Tomislav“; Gradski zbor; Puhački orkestar; Tamburaški orkestar; Etno pjevačka skupina; Dječji zbor „Tomislavgradski mališani“.

Kulturno – informativni centar već dugi niz godina organizira i sudjeluje u organizaciji svih kulturnih događanja u Općini Tomislavgrad i uvijek je institucionalna podrška građanima, udruženjima i mladima u provođenju njihovih inicijativa iz područja kulture, književnosti, očuvanja baštine i tradicije.

Franjevački muzej kao projekt trajnog i primjerenog rješenja za zbrinjavanje etnološke i kulturne baštine, vrijedne spomeničke zbirke kamenih lapida, te bogate arheološke građe započeo je prije više od 20 godina da bi rezultirao službenim otvaranjem stalnog postava Franjevačkog muzeja u srpnju 2013. Duvanjski je kraj doslovce bremenit poviješću pa su na tom prostoru pronađeni i brojni vrijedni arheološki nalazi, od kojih se dio čuva u Muzeju. Osobito su vrijedne ploče i žrtvenici iz rimskog razdoblja. Vrlo vrijednu etnološku zbirku prikupljali su franjevci godinama. Preko 45 godina su naši franjevci misionari u afričkoj državi Kongo (Zair) te su donosili su iz Afrike vrijedne izložke. Tako je stvorena jedinstvena zbirka na našim prostorima – Afrička zbirka (također dio stalnog postava Muzeja). Zbirka vrijednih i starih crkvenih predmeta: ciborija, kaleža, kao i misne robe zauzima važan dio uređenog muzejskog prostora. Manja numizmatička zbirka također je dostupna posjetiteljima.

Zbog velikog broja kamenih spomenika, koji se nalaze u neadekvatnim uvjetima i izloženi su propadanju, Franjevačkom muzeju u Tomislavgradu je potreban lapidarij da se ti spomenici sačuvaju, izlože i prezentiraju javnosti. Upravo je izgradnja lapidarija i iduća faza razvoja muzeja čija realizacija je krenula u travnju 2016. Kako općina Tomislavgrad nema niti jedan primjeren prostor koji bi mogla ustupiti za izlaganje kamenih spomenika, a projekt izgradnje novog muzeja bio je iznimno zahtjevan i kompleksan te financijski zahtjevan, stručni tim muzeja odlučio se na izradu projekta koji bi u budućnosti omogućio rješavanje problema očuvanja i zbrinjavanja kamenih spomenika, te prezentaciju naše kamene građe. Suština projekta je izgradnja lapidarija.

Lapidarij se planira graditi između dva već postojeća objekta na terenu uz Franjevački muzej, a u neposrednoj blizini Bazilike sv. Nikole Tavelića u Tomislavgradu. Lapidarij je neophodan za prezentaciju kamene spomeničke građe koja je sistematizirana u nekoliko tematskih cjelina koje su zamišljene kao niz kronološko-tematskih inscenacija koje će na stručan i zanimljiv način prikazati područje općine Tomislavgrad od antike do današnjih dana. Svojim oblikom i izgledom novi objekt sa postojećim će činiti skladnu arhitektonsku cjelinu kako po pitanju uklapanja

objekta u raspoložive prostorne mogućnosti parcele, a da se ne ugrozi arhitektonski izgled susjednih objekata. Realizacijom lapidarija općina Tomislavgrad dobiti će suvremen, zanimljiv i edukativan postav kamenih spomenika koji će pružiti pregled povijesnih i kulturnih kretanja kojima obiluje naše područje.

Veliki problem predstavljaju prostorije za pohranu, čuvanje i obradu muzejske građe. Svaka od gore navedenih zbirki ima svoj depo, a te prostorije u velikoj mjeri ne zadovoljavaju kriterije za pohranu muzejske građe. Trajno rješenje toga problema bilo bi ugradnja stalaža i polica u sve depoe. Također prije njihove ugradnje potrebno je izvršiti žbukerske i soboslikarske radove. Cilj ovoga projekta je trajno osigurati i zaštititi predmete kojima prijeti propadanje.

Posebno osjetljivi su predmeti koji potječu iz Afrike. Naime zbog same posebnosti predmeta, a i klimatskih uvjeta s kojih potječu. Bilo kakav kontakt tih predmeta s vlagom i pljesni, raznim ličinkama i nametnicima, na koje su ti predmeti daleko osjetljiviji od ostale muzejske građe, mora biti u potpunosti spriječen.

Od znanstveno-istraživačkih projekata muzej je nositelj velikog višegodišnjeg projekta **Istraživanja kulturno povijesne baštine Općine Tomislavgrad**. Projekt se bavi utvrđivanjem naseljenosti i kulturološkim previranjima na Duvanjskom polju te prostorima oko Buškog jezera, Roškog Polja i Šujice kroz povijesna razdoblja. Raznim istraživanjima, terenskim dokumentiranjem spomenika kulture i analizama prikupljene građe pokušat će se dati odgovori o procesima urbanizacije na spomenutom prostoru, koji je Dinaridima te velikim planinama koje ga okružuju, zatvoren i čini jednu kulturološki zatvorenu cjelinu koja se u svim razdobljima očitovale nekim svojim posebnostima.

Zbog slabe istraženosti i sustavnog zanemarivanja ovoga spomenutog prostora, trenutno znanje o problematici kojoj se pristupa i naseljenosti na Duvanjskom polju je skromno. Uglavnom su se vodile stručne rasprave sa minimalnim terenskim i istraživačkim radom koje su se uglavnom odnosile na ubikacije rimskog Delminija dok je u daleko manjoj mjeri bilo govora o ostalim pitanjima iz ovoga kraja. Stoga su neophodna dodatna istraživanja koja će nam možda dati određene odgovore ili pak pružiti reviziju postojećih shvaćanja.

Galerija Virgilija Nevjestića kao stalna postavka slika duvanjskog, ali i svjetskog grafičara, slikara i pjesnika Virgilija Nevjestić otvorena je u sklopu franjevačkog samostana u Tomislavgradu 1. srpnja 2011. otvorena. Prema njegovoj želji, nakon smrti umjetnika, cjelokupna ostavština vraćena je u domovinu. Otvorena galerija čini dio stalnog postava te predstavlja *hommage* ovom velikom umjetniku

Kulturno umjetnička društva i drugi nositelji kulturnih aktivnosti daju značajan doprinos kulturnim zbivanjima doprinosi Matica Hrvatska. Započela su s radom 1991. godine, promoviranjem knjiga, folklornom djelatnošću i izdavačkom djelatnošću kao i drugim sadržajima. Od kulturno umjetničkih društava aktivni su HKUD Kralj Tomislav kao najstarije kulturno umjetničko društvo na prostoru općine Tomislavgrad sa brojnim nastupima kako u lokalnim okvirima tako i u inozemstvu. Također tu su i ostala kulturno umjetnička društva: HKUD „fra Mijo Čuić“, HKUD Sarajlije, HKUD fra Jozo Križić, HKUD Pećina Katedrala, HKUD Mijat Tomić, HKUD Sitan Tanac, HKUD fra Ivan Ančić, HKUD sv. Jeronim, HKUD Crvenice, KUD Duvanjski biseri. Aktivno je i bošnjačko kulturno društvo Preporod.

Zaključna razmatranja

U oblasti kulture evidentno je zadovoljavajuće stanje kako u smislu ustanova tako i u smislu prostora, velika je mogućnost aktiviranja u folklornim i drugim formama kulturnog sadržaja. Kino dvorana KIC-a se renovira u potpunosti što će još više doprinijeti kulturnoj ponudi. Buduća arheološka iskopavanja će promijeniti povijesnu sliku ovoga područja pri čemu će se uočiti njegov tadašnji značaj.

Također, potrebno je raditi na obogaćivanju kulturnim sadržajima koji će doprinositi kvaliteti društvenog života u općini ali isto tako doprinositi turističkim sadržajima općine.

3.5.3. Šport

Programska djelatnost športa u općini Tomislavgrad temelji se primarno na Zakonu o športu u BiH. Športske aktivnosti organizirano se provode u 13 športskih grana kroz 20 (dvadeset) športskih udruga, (nogomet-4, košarka-2, rukomet-2, taekwondo-3, boks-1, ragbi-1, šah-1, skijanje-1, body-fitness-1,ajak-kanu-veslanje-1, atletika-1, aero-1, športska škola-1), u kojima djeluje oko 1.200 športaša, seniora, mlađih uzrasta i veterana.

Športske udruge općine Tomislavgrad imaju prijavljenih 38 ekipa mlađih uzrasta sa oko 900 djece, pri čemu se svako treće dijete školskog uzrasta bavi nogometom (HNK Tomislav- 280 djece).

Osim gore navedenog, osnovu tomislavgradskog športa čini i 36 trenera u športskim udrugama, 30-tak sudaca i delegata, velik broj sportaša-rekreativaca te djeca u školama gdje iste kroz programe TZK provode različite športske programe i aktivnosti.

Športska aktivnost učenika u Tomislavgradu provodi se kroz natjecanje osnovnih škola. Završna općinska natjecanja osnovnih škola provode se u 10 sportova na Gradskom stadionu, GSD i dvorani i OŠ "I. Mažuranić" u osam sportova.

Športski objekti su postali materijalnom osnovom razvoja športa ta kao takvi imaju nemjerljiv značaj za cjelokupan život u našoj Općini, ne samo športski. U BiH pa tako i u općini Tomislavgrad, većina športskih objekata u vlasništvu je općina odnosno gradova, dok su športski klubovi, kao korisnici športskih objekata, u statusu zakupaca objekata na kratki rok, ili zakupaca termina korištenja objekata što se izražava u godišnjem broju sati korištenja športskih sadržaja.

Športska infrastruktura Tomislavgrada obuhvaća 33 športska objekta u gradskom vlasništvu na kojima ova brojna športska populacija provodi svoj obimni program. Na 11 objekata športsku djelatnost ostvaruju športske udruge, dok se na ostalima provode školske športske aktivnosti.

Najveći značaj za općinu Tomislavgrad od zatvorenih športskih objekata ima Javna ustanova "Gradska športska dvorana"-Tomislavgrad, čiji je utemeljitelj općina Tomislavgrad, a kojom upravlja upravni odbor iste, a od otvorenih Gradski stadion koji je dat na korištenje HNK "Tomislav", dok manjim športskim objektima s dominantnim jednim sadržajem upravljaju škole.

Dopunom prirodnih sadržaja (*uređenjem staza za trčanje i vježbe u prirodi- kao što je Gaj i slično*) ili urbanih sadržaja (*uređenjem biciklističkih staza, na primjer*) jednostavnim i jeftinim zahvatima postignut je efekt uključivanja velikog broja građana u aktivnosti tjelovježbe, ali i značajno se utjecalo na opće poimanje sporta i tjelovježbe kao zdravog načina života.

Zaključna razmatranja

Iako je veliki broj sportskih udruženja i znak da postoji zainteresiranost za zdrav način življenja možda bi problem uključivanja svih učenika u šport mogao biti riješen preko uvođenja u školski sustav obveznog članstva u športskom kolektivu ili u KUD-u.

Zadovoljavajući je broj športskih terena po naseljima kao i broj školskih dvorana. Jedna škola nema dvoranu no u planu izgradnja dvorane koja nije započeta jedino iz administrativnih razloga. Nedostaje atletski stadion i on će vjerojatno biti planiran u skorije vrijeme.

3.5.4. Socijalna skrb

Socijalna skrb stanovništva na području općine Tomislavgrad ostvaruje se putem Centra za socijalnu skrb Tomislavgrad čiji je osnivač Općina Tomislavgrad i rad Centra (plaće i materijalni troškovi) financiraju se iz općinskog Proračuna. Centar za socijalnu skrb se nalazi u neadekvatnim prostorima, u montažnom objektu kojemu je istekao rok trajanja.

Financiranje prava iz socijalne skrbi financiraju se jednim dijelom iz Proračuna Hercegbosanske županije a jednim dijelom iz Proračuna FBiH, dok se usluge svih oblika smještaja financiraju iz proračuna Općine Tomislavgrad. Iako bi se unapređenje socijalne skrbi Općine Tomislavgrad

trebao usklađivat s principima socijalne jednakosti i pravde, međutim, općina ima sužene ingerencije u provođenju socijalne skrbi socijalno osjetljivih kategorija stanovništva, a svoje kompetencije u ovoj oblasti provodi putem djelovanja Centra za socijalnu skrb.

Zaključna razmatranja

U domeni socijalne zaštite zadnjih par godina vidljiv je pomak u aktivnostima Centra za socijalni rad. Velika pažnja je posvećena djeci sa poteškoćama u razvoju i njihovom zbrinjavanju. Međutim, potrebno je jačanje kapaciteta Centra za socijalnu skrb koji se nalazi u neadekvatnim prostorima, u montažnom objektu kojemu je istekao rok trajanja i jačanja stručnih radnika je temelj za poboljšanje u pružanju socijalne skrbi, prava iz socijalne skrbi kao i jačanju pružanja socijalnih usluga na nivou općine. Socijalna sigurnost svih građana, osobito ranjivih grupa kao što su stari i nemoćni, samohrani roditelji, te obitelji s više djece, beskućnici, žrtve nasilja, provodi se kroz djelatnosti Centra za socijalnu skrb, koji u svojim programima i planovima nastoji smanjiti porast maloljetničke delikvencije i roditeljskog nasilja. S obzirom da Centar ima važnu ulogu u životu općine neophodno je osigurati dodatnu podršku adekvatnim projektima u cilju poboljšanja zbrinjavanja socijalno ugroženog stanovništva.

3.5.5. Zdravstvena zaštita

Djelatnost zdravstvene zaštite odvija se preko Doma zdravlja Tomislavgrad a manifestira se provođenjem primarne zdravstvene zaštite i određenih oblika specijalističko - konzilijarne zdravstvene zaštite. Kao novi organizacijski oblik Dom zdravlja je utemeljio Centar za rani rast i razvoj, koji je počeo s radom krajem 2015. godine. Dom zdravlja obavlja i specijalističko - konzilijarnu zdravstvenu zaštitu, a može obavljati nastavnu i znanstveno - istraživačku djelatnost te druge djelatnosti sukladno Zakonu. Unutar Službe specijalističko - konzilijarne zdravstvene zaštite organizirane su slijedeće službe: Oftalmologija, Neurološka ambulanta, Kirurška ambulanta s anestezijom, Radiološka ambulanta, Ultrazvučna dijagnostika, Internistička ambulanta, Dermatološka ambulanta, ORL ambulanta, Ortodontska ambulanta. Pored gore navedenih specijalističkih ambulanti u Dom zdravlja jednom tjedno dolazi specijalist nuklearne medicine i rehabilitacije.

U Domu zdravlja Tomislavgrad trenutno je uposleno ukupno 112 djelatnika, a kvalifikacijska struktura djelatnika izgleda ovako: DOKTORI SPECIJALISTI (10), SPECIJALIZANTI (5), DOKTORI MEDICINE (7), DOKTORI STOMATOLOGIJE (4), VSS NEMEDICINSKI KADAR (5), VŠS NEMEDICINSKI KADAR (2), VSS OSTALI MEDICINSKI KADAR (7), VŠS MEDICINSKI KADAR (10), SSS MEDICINSKI KADAR (34), SSS NEMEDICINSKI KADAR (15), NK (6), UPOSLENI NA ODREĐENO VRIJEME(7).

Svi uposleni liječnici su registrirani su u Liječničkoj komori Hercegbosanske županije i posjeduju neophodne licence za rad, kao i ostalo medicinsko osoblje.

Zaključna razmatranja

U domeni primarne medicinske zaštite u Tomislavgradu možemo zaključiti kako ona zadovoljava zahtjevima sredine, te potrebama stanovništva općine Tomislavgrad. Međutim, potrebno je raditi na kontinuiranom jačanju kvalitete i dostupnosti ovih usluga.

3.6. Infrastruktura

3.6.1. Vodoopskrba

Sustav javne vodoopskrbe na području Tomislavgrada postoji već cijelo jedno stoljeće, a njegovi počeci vezuju se za 1908.g., kada je izgrađen dovodni cjevovod s izvorišta Hazna, s distribucijskim cjevovodima u najstarijem dijelu grada. Ipak, koncepcija javnog sustava, kakav danas postoji, postavljena je sredinom 70'ih godina prošlog stoljeća, kada je krenula izgradnja novijeg sustava.

Vodoopskrbni sustav Tomislavgrad danas opskrbljuje vodom grad Tomislavgrad i okolna naselja Stipanići, Jošanica, Podgaj, Kolo, Blažuj, Čavarov Stan, Bobara, Tubolja, Kovači i Omerovići. Vodoopskrbni sustav općine Tomislavgrad čine sljedeći podsustavi:

Vodocrpilište Ostrožac - Polazna točka sustava je vodocrpilište Ostrožac, koje se nalazi cca 7 km zapadno od Tomislavgrada. Na lokaciji vodocrpilišta izvedena su tri bušena bunara, u koje su postavljene uronjene crpke pojedinačne snage 55, 13 i 11 kW, i iskazane maksimalne količine crpljenja od 65 l/s. Nad svakim bunarom je izveden bunarski objekt, dok se u posebnoj pogonskoj zgradi nalazi kontrolno-upravljačka prostorija, uređaj za kloriranje i kotlovi za amortizaciju hidrauličkog udara. Vodocrpilište Ostrožac nalazi se na koti terena 942 m.n.m., a crpke crpe vodu s relativne dubine do cca 45 m.

S vodocrpilišta Ostrožac voda se tlači u smjeru Tomislavgrada, azbestcementnim cjevovodom profila DN 300 mm, nazivnog tlaka PN 10 bara, duljine 6.700 m, u glavnu (i jedinu) područnu vodospremu "Rudine", volumena $2 \times 500 \text{ m}^3 = 1000 \text{ m}^3$, kote dna 953,0 mn.m., i kote preljeva 958,0 mn.m.

Na glavnim objektima sustava, vodozahvatu i vodospremi, nije ugrađena regulacijska oprema, a od mjerne opreme postoje ugrađeni mjerači protoka, pri čemu treba naglasiti da je mjerač protoka na vodozahvatu u kvaru od svibnja 2009.g.

Drugi podsustav je *Izvorište „Letka“* čiji je kapacitet 20 l u sekundi. Sa podsustava Letka opskrbljeno je stanovništvo sljedećih naselja: Mokronoge, Lug, Kuk, Sarajlije, Oplećani, Srđani, Raščani i Borčani.

Objekti koji još uvijek nisu izgrađeni a potrebni su je druga komora vodospreme „Letka“ zapremine 500 m³ i cjevovod od Božića pumpe do početka Borčana (Vardića) duljine 3.350 m tada bi ovaj podsustav bio u kompletu završen.

Podsustava Mandino selo - Primarni cjevovodi podsustava Mandino selo su Mandino selo-Lipa-Kongora –do Borčana počeli su se graditi krajem 2007. godine a završeni 2012. godine. Nakon Završetka primarnog cjevovoda izgrađena je distribucija sa kućnim priključcima u Lipi. Glavni objekti Podsustava Mandino selo CS Mandino selo; tlačni cjevovod do VS Mandino selo i spoj cjevovoda od VS Mandino selo do primarnog cjevovoda sa svim potrebnim objektima (Bunari, SN vodovi, priključak na EE Mrežu i ostalo) završen je krajem 2015. godine kroz kredit EIB_a. Da bi se ovaj sustav u potpunosti završio potrebno je još završiti distribuciju kroz Mandino selo, izgraditi distribuciju i kućne priključke u Kongori.

Podsustav „Brišnik“ - Čini ga vodocrpilište Brišnika, VS Brišnik tlačni gravitacijski cjevovod. Na ovaj podsustav priključena su naselja Brišnik, Cebara i dio Mrkodola.

Podsustav „Šujica“ - Čini ga vodocrpilište Volarice sa pripadajućim tlačnim gravitacijskim i distributivnim cjevovodima. Sa ovog podsustava osigurana je vodoopskrba Podkule, Bogdašića, Gluščevina, Šujice i Galečića.

Vodoopskrbni sustav Josip Jović - Čini ga Vodocrpilište Mukišnica , tlačni cjevovod do VS Zidine gravitacijski cjevovod prema Aržanu.

Podsustavi sjever i jug i podsustav Roško polje - Isto tako izgrađeni su podsustavi sjever i jug kao i podsustav Roško polje. Sa ovog sustava osigurana je opskrba svih naselja oko Buškog jezera, Roškog polja, Mijakova polja osim Vinice.

Na području općine Tomislavgrad u funkciji su i vodovodi koji nisu u nadležnosti JKP a to su: Vodovod „Crvenice“, Vodovod „Miljacka“, Vodovod „Prisoje“, Vodovod „Eminovo Selo“.

Da bi riješili problem redukcije na postojećoj vodovodnoj mreži te osigurali potrebnu količinu vode za sva naselja oko Duvanjskog polja općina Tomislavgrad je potpisala Ugovor o kreditu sa EIB_om. Kredit je visine 4,00 miliona EUR_a na razdoblje od 20 godina, s početkom od 6 godina. Na spomenuti iznos osiguran je grant u iznosu od 1,6 mil EUR_a i vlastito učešće u iznosu od 800.000,00 EURA.

Do sada je izvedeno zamjena ACC cjevovoda Ø 200 oko 1 km koji je zamijenjen sa DUCTIL DN 250 i DN 200 iste duljine i izveden cjevovod DN 300 u duljini 250 m, izveden cjevovod od DUCTIL liva DN 150 duljine 800 m dok je ukupno izvedeno oko 5.000,00 m cjevovoda od PEHD DN 110 i oko 500 m PEHD DN 90 oko 500 m. Ukupno je zamijenjeno oko 350 do 400 kućnih priključaka na vodovodnu mrežu.

Očekuje se da će se na kraju implementacije projekta smanjiti gubitci na postojećoj vodovodnoj mreži za oko 50 %

Za drugu sastavnicu (Osiguranje pitke vode za stanovnike po obodu Duvanjskog polja) pošto je već bio izrađen projekt pristupilo se izgradnji podsustava Mandino selo i izgradnja primarnih cjevovoda Seonica-Bukovica i Mesihovina-Bukovica do Mrkodola.

Zaključak

U narednom razdoblju potrebno je nastaviti sa aktivnostima zamjene dotrajale vodovodne mreže u Tomislavgradu, u Šujici i Brišniku, smanjiti ukupan iznos ne naplaćene vode i povećati učinkovitost JKP u upravljanju sustavima. Također, potrebno je nastaviti izgradnju sekundarnih vodova i kućnih priključaka u naseljima kroz koje su prošli distribucijski cjevovodi a to su: Bukovica, dio Mrkodola, Mesihovina, Seonica, Kongora i Mandino Selo. Isto tako potrebno je izgraditi objekte za prebacivanje potrebne količine vode sa horizonta Buško jezero na horizont Duvanjsko polje (cjevovod R polje-Bukovica, vodospreme Križ I i Križ II) i izgraditi preostale distribucijske cjevovode za naselja Vinica i dio Mesihovine

3.6.2. Kanalizacijski sustav Tomislavgrada

Planiranje izgradnje kanalizacije Tomislavgrada počinje početkom 70 godina prošlog stoljeća kada je naručen Idejni projekt kanalizacije Duvna na osnovu kojeg je usvojen koncept rješavanja kanalizacije sa ostalim potrebnim elementima. Između ostalog je definirana potreba izgradnje kanala Tabašnice, definiran separatan sustav odvodnje kišnih i fekalnih voda.

Nakon usvajanja Idejnog projekta pristupilo se izradi glavnog projekta regulacije potoka Tabašnice kao i izgradnja kanala Tabašnica sa potrebnim mostovima preko istog što je omogućilo proširenje grada sadašnjem autobusnom kolodvoru O.Š Ivan Mažuranić i ostalim dijelovima.

U istom periodu je naručen i projekt Kanalizacije grada Duvna koji je završen 1982. godine i na osnovu kojeg je ishoda građevna dozvola i započeta izgradnja glavnog kolektora u duljini od oko 2 km. Zbog početka Domovinskog rata prekinuta je izgradnja glavnog kolektora.

Do početka 2006. izvedeni su kolektori kišne kanalizacije u ulicama Tabašnica, Zvonimirova, Tvrtkova i Domogojeva a isto tako spojen je i glavni fekalni kolektor u duljini oko 150 m lijevo i desno od mosta preko kanala Tabašnice u Tvrtkovoju ulici.

Početkom 2006. godine počele su pripreme za realizaciju Watsan projekta da bi početkom 2009. bila prezentirana Studija izvodljivosti projekta za vodu i otpadne vode u Tomislavgradu koju je naručila EU.

Nakon usvajanja Studije izvodljivosti u svibnju mjesecu je prihvaćen Projekt FISHE za općinu Tomislavgrad u kojem su sadržani svi projekti za vodovod i kanalizaciju na području općine koji bi se trebali realizirati kroz ugovor o kreditiranju koji je potpisan iste godine u jedanaestom mjesecu.

Nakon ovih pripremnih radnji izrađeni su projekti rekonstrukcija sljedećih ulica: Mijata Tomića L=2 km, Bana Kulina, Maka Dizdara, Bega Kopčića i Kovačka ulica ukupne duljine 2,5 km kao i ulice iza Kablare (nastavak ulice Malog Marijana) i ulice od Mijata Tomića prema Laticama ukupne duljine oko 500 m koje omogućuju veću izgradnju u tom dijelu grada.

U periodu od 2010. do 2014. godine građeni su sljedeći objekti:

- završena izgradnja kanala Tabašnica koje je omogućilo dreniranje lokacije na kojoj će se izgraditi uređaj za pročišćavanje otpadnih voda.
- Izvedena kanalizacija od križanja Domogojeve ulice do planinskog dobra
- Parterno uređenje zgrade općine Tomislavgrad
- izgrađen glavni kolektor uz kanal Tabašnicu L=200 m i od kanala Tabašnica do ulice Mijata Tomića u dulji od 135 m
- rekonstrukcija ulice Mijata Tomića u duljini od 580 m sa uređenjem pripadajućih ulica Stjepana Radića 50 m, Kovačke ok 70 m, Brigade kralja Tomislava 30 m.

U sklopu projekta Watsan koji se financira kreditom EIB_a i vlastitog učešća općine Tomislavgrad do sada su izgrađene ili su u fazi izgradnje kanalizacije sa kućnim priključcima i završene rekonstrukcije sljedećih ulica:

- Završeno ukupno 2.152 m (Kanalizacija II Faza): nastavak izgradnje ul Mijata Tomića od st 0+000 do st 0+400; ulica iz Kablare duljine 500 m; ulica malog Marijana L= 350 m; Tvrtkova ulica L= 220 m; Latice- Brodomerur L= 180 m; Ulice kroz Latice ukupne duljine 700 m i Kanalizacija uz Obilaznicu (spoj zone 4 na glavni kolektor) L= 300 m
- U izgradnji ukupno 3.547,00 m (Kanalizacija I Faza): Nastavak izgradnje ul Mijata Tomića od st 0+940 do st 1+180, Zvonimirova ulica L=430 m; Bokovac 280 m; AB Šimića L=200 m; Novo naselje L=130 m; Bana Kulina 380 m; Kovačka L= 320 m; Maka Dizdara L= 340 m; Odvojak prema Srednjoj strukovnoj školi 57 m; Bega Kopčića L=480 m; Mehmed age Pruščanina L= 405 m; ulica Karaula 155 m; ulica Tabašnica L= 130 m i Izgradnja glavnog kolektora L= 470 m.

Iz navedenog se vidi da su većim dijelom izgrađene kanalizacije koje su položene u prometnice koje najopterećenije a samim time i najzahtjevnije za izgradnju kao i prometnice na kojima se očekuje veća izgradnja. Na ovim dijelovima grada ostali su pojedini džepovi koji će se raditi u narednom periodu.

Zaključak

Kad je u pitanju vodoopskrba zadnjih godina uložena su ogromna sredstva kako bi se završio projekt Duvanjski prsten kojim bi preko 90% kućanstava u općini Tomislavgrad dobilo pitku vodu. Paralelno sa ovim projektom u samom gradskom središtu radi se na zamjeni dotrajalih vodovodnih cijevi, proširenju sustava vodoopskrbe cijelog gradskog područja te izgradnji kanalizacijskog sustava. Ovaj projekt je većim dijelom urađen a ostalo je za izgraditi pročištač otpadnih voda. Natječaj za izgradnju pročištača je u tijeku.

3.6.3. Prikupljanje otpada

Općina Tomislavgrad spada u red prostorno najvećih općina u Bosni i Hercegovini—cca 967 km². Stanovništvo općine je raspodijeljeno u 57 naseljenih mjesta. Koncesiju za odvoz otpada ima Javno komunalno poduzeće d.o.o.-Tomislavgrad. Od 57 naseljenih mjesta Javno komunalno poduzeće d.o.o.-Tomislavgrad. koncesiju za odvoz otpada ima za mjesta: Tomislavgrad, Blažuj, Ćavarov Stan, Kolo, Bobara, Jošanica, Podgaj, Stipanići, Šujica, i Mokronoge. Iz navedenih mjesta tjedno se odvozi oko 95 tona nerazvrstanog otpada, što na godišnjoj razini iznosi oko 4940-5000 tona otpada.

Osim Javnog komunalnog poduzeća, na razini naše općine koncesiju za prikupljanje i odvoženje otpada imaju još dvije privatne firme. Privatna firma Kesići d.o.o ima koncesiju za prikupljanje i odvoženje otpada na prostoru oko Buškog jezera, Roškog polja i Vojkovića. To je teritorijalno veliko područje ali je prilično mala gustoća naseljenosti tako da je i otpada koji se prikupi za 50% manje nego na području kojim gospodari JKP Tomislavgrad. Iako nema preciznih podataka

procjena je da se na ovom području tjedno prikupi oko 40 tona otpada što na godišnjoj razini iznosi cca 2100 tona.

Treći koncesionar na području općine Tomislavgrad je privatna firma Stojkić d.o.o-Borčani. Ova firma prikuplja i odvozi otpad u naseljima ispod Ljubuše, Vrana, Liba, te naseljima od Mesihovine do Tubolje. Budući da na ovom području kojim gospodari navedeni koncesionar ima prilično naseljenih mjesta, količina prikupljenog otpada je slična kao i u području kojim gospodari JKP Komunalno. Znači da ovaj koncesionar na godišnjoj razini prikupi i odveze oko 5000 tona otpada.

Sva tri koncesionara na godišnjoj razini prikupe i odvezu oko 12000 tona nerazvrstanog otpada. Otpad se odvozi na deponiju Pakline koja je praktično velika divlja deponija. Naime ova deponija nije ograđena, nije izgrađena u skladu sa Zakonskim propisima, nema potrebne dozvole, slab nadzor nad deponijom. Otpad se odlaže na deponiji, te se povremeno ravna, zbija i prekriva slojem zemlje i materijala. Znači ne postoji reciklažno dvorište te se otpad ne razvrstava što je i najlošiji način gospodarenja otpadom koji može biti vrijedna sirovina.

Zaključak

Iz opisa i analize stanja vidljivo je da odvoženje, prikupljanje i selektivno upravljanje otpadom treba podići na višu razinu u skladu sa pozitivnim zakonskim propisima te standardima EU kako bi se i u ovom segmentu povećala kvaliteta života.

3.6.4. Javna rasvjeta

U proteklih 10-ak godina na području općine Tomislavgrad došlo je do značajnog povećanja pokrivenosti naselja javnom rasvjetom, naročito seoskih naselja na rubnim dijelovima Duvanjskog polja. Također je značajno unaprijeđeno održavanje rasvjete na području Tomislavgrada.

U samom Tomislavgradu pokrivenost gradskih ulica rasvjetom je preko 95% a kako je u tijeku izgradnja kanalizacije i rekonstrukcija većeg dijela ulica u gradu tako se sustavno vrši izgradnja i rekonstrukcija javne rasvjete.

Do sada je većina starih živinih žarulja zamijenjena energetski učinkovitijim, natrijevim čime su ostvarene značajne uštede u troškovima rasvjete koji na godišnjoj razini sada iznose cca 75.000 KM.

Na području Tomislavgrada rasvjetna tijela postavljena su dijelom na metalne rasvjetne stupove a dijelom na stupove NN elektro- mreže.

Ukupan broj žarulja na području Tomislavgrada iznosi 637, prosječne snage od 80 do 150 W.

Regulacija rasvjete vrši se putem tajmera koje je, u tijeku godine, potrebno više puta prilagođavati.

Javna rasvjeta u seoskim naseljima uglavnom je izgrađena sredstvima mještana uz sufinanciranje općine a troškove rasvjete snose mještani preko računa za pojedinačnu potrošnju. Od 58 seoskih naselja na području općine javnom rasvjetom, djelomično ili u potpunosti, pokriveno je cca 90%.

Zaključak

U proteklih osam godina sustavno se radilo na obnavljanju gradske rasvjete, tako da je sama gradska rasvjeta obnovljena, dignuta je energetska učinkovitost rasvjete kroz uštede koje su ostvarene instaliranjem nove opreme. Same uštede u odnosu na ranije stanje iznose i do 50%. Kako bi sustav javne rasvjete još bolje funkcionirao potrebno je unaprijediti sustav regulacije i uvesti automatsku regulaciju (na manje prometnim površinama dvostupanjsku) kako u

Tomislavgradu tako i u ostalim naseljima u općini koja će osigurati uštede i do 20 %, zamijeniti postojeće živine žarulje učinkovitijim visokotlačnim natrijevim žaruljama, te dugoročno predvidjeti izradu LED rasvjete na području Tomislavgrada i u tom cilju izraditi projektnu dokumentaciju i pronaći sredstva za realizaciju (EU fondovi i sl.).

3.6.5. Prometna infrastruktura

Na teritoriju općine Tomislavgrad, prema trenutačnoj kategorizaciji cesta u F BiH, je izgrađeno 83 km magistralnih cesta, 53 km regionalnih cesta, i 110,05 km lokalnih cesta i gradskih ulica.

Magistralne ceste na području općine su ceste Tomislavgrad – Studena vrila (Posušje), Tomislavgrad - D. Malovan (Kupres), Tomislavgrad – Dučić (Livno) i Kamensko – Liskovača (Livno) dok su regionalne ceste Mokronoge – Rama, Tomislavgrad – Blidine i Prisoje - Prisika

Upravljanje i održavanje magistralnih i regionalnih cesta je u nadležnosti federacije odnosno županije dok je općina nadležna za lokalne ceste i gradske ulice.

Prijedlogom kategorizacije cesta koji je općina dostavila Vladi HBŽ predviđena je prekategorizacija pojedinih cesta iz lokalnih u regionalne, odnosno iz regionalnih u magistralne, što je odlukama vlade HBŽ i vlade Federacije djelomično i usvojeno ali su iste odluke i suspendirane nedugo nakon donošenja.

Od svih gradskih ulica, čija je dužina 18,65 km, asfaltirano je preko 95% ulica a stanje kolnika pojedinih ulica se kreće od veoma dobrog (ulice koje su potpuno rekonstruirane u proteklih nekoliko godina) do izrazito lošeg (ulice na kojima od njihove izgradnje do danas nisu obavljani značajniji zahvati).

Kako je u tijeku izrada kanalizacije na području grada, u sklopu koje se izvodi i rekonstrukcija ulica, očekivat je da će gradske ulice po završetku ovih radova biti na puno boljem čak i zavidnom nivou.

Na području općine Tomislavgrad sve lokalne ceste, čija ukupna dužina iznosi 91,4 km, su asfaltirane, uglavnom prije 30 do 40 godina, sredstvima mještana i uz sufinanciranje općine. Velika većina ovih cesta izgrađena je bez projektne dokumentacije, sa širinom kolnika i elementima koji ne zadovoljavaju važeće propise.

U nekoliko proteklih godina povećana su ulaganja u cestovnu infrastrukturu tako da je izvršena djelomična rekonstrukcija kolnika nekoliko lokalnih cesta (istočni obod Duvanjskog polja) dok je stanje preostalog, ne saniranog, dijela izuzetno loše i zahtjeva veoma skorbu rekonstrukciju za što je potrebno osigurati dostatna sredstva kako u proračunu tako i iz drugih izvora sufinanciranja.

Zaključak

Prometna infrastruktura je dobro riješena. U ovom dijelu potrebno je riješiti sustavno održavanje kako bi nastale štete bile što manje. I dalje se radi na uređenju lokalnih cesta kako bi svi stanovnici općine imali pristup asfaltiranim putovima.

Da bi se stvorili kvalitetni preduvjeti za život i razvoj na području općine Tomislavgrad neophodno je osigurati kvalitetnu prometnu povezanost kako na području općine tako i Tomislavgrada sa ostatkom županije i države i u tom cilju je potrebno poduzimati korake u cilju prekategorizacije pojedinih cesta i to iz regionalnih u magistralne: cesta Tomislavgrad – Rama, cesta Prisoje – Prisika i cesta Tomislavgrad – Blidinje, iz lokalnih u regionalne: Lug – Perić (Oplećani), Lipa – Mesihovina, Zidine – Vinica (GP Studenci).

U što skorije vrijeme izvršiti rekonstrukciju lokalnih cesta na području općine, sa elementima koji udovoljavaju uvjetima normalnog prometovanja i uz udovoljavanje važećih prometnih propisa. Pri tome posebno mislimo na ceste koje povezuju veći broj naselja na području općine, koje predlažemo za prekategorizaciju iz lokalnih u regionalne. Pronaći model koji će osigurati kvalitetnije (cjelogodišnje) održavanje svih sastavnih dijelova cesta (putem JKP, postupkom javnih nabavki ili dr.)

3.7. Energetska i telekomunikacijska infrastruktura

Energetska infrastruktura

Općina Tomislavgrad je skoro u potpunosti pokrivena elektroenergetskom mrežom te gotovo 100% stanovništva ima pristup elektroenergetskoj mreži.

Većinu potrošača na području općine Tomislavgrad opskrbljuje Poslovnica Elektro-Tomislavgrad (cca 10.000 kupaca). Glavnina kupaca napaja se preko TS 110/35/10 kV Tomislavgrad. Područje oko Buškog jezera i Roškog Polja snabdijeva se preko TS 35/10(20) kV Zidine. Područje Mesihovine i dio Bukovice snabdijeva se sa područja Posušja a vinički kraj snabdijeva se iz Hrvatske. Područje Blidinja napaja se iz Doljana. Broj trafo-stanica na području općine Tomislavgrad je 165. Razvod električne energije je 10/0,4 kV.

Prelazak na 20 kV naponsku razinu koji je ranije planiran, trenutno nije vjerojatan. Rekonstruirano je preko polovice niskonaponskih mreža kao i većina 10 kV dalekovoda. Prema zadnjim podacima preuzeta električna energija u zadnjih šest godina stagnira, tj. smanjila se oko 5 %.

Prema planovima EPHZHB planira se rekonstrukcija ostalih NN mreža i izgradnja novih trafo-stanica radi smanjenja gubitaka, poboljšanja naponskih prilika i sigurnosti napajanja (privitak: plan investicija 2016-2018. Godina Distribucije električne energije). Istovremeno se vrši izmještanje mjernih mjesta i priključaka iz objekata.

Planira se i izgradnja novih proizvodnih elektroenergetskih objekata u općini Tomislavgrad:

- **Vjetro elektrana Mesihovina** - Vjetroelektrana (VE) Mesihovina nalazi se u središnjem dijelu općine Tomislavgrad na obroncima platoa Midene. VE Mesihovina će imati 22 vjetroturbine tipa SWT-2.3-108 pojedinačne instalirane snage od 2,3 MW, što će činiti maksimalno instaliranu snagu od 50,6 MW (slika 1). Očekivana godišnja proizvodnja biti će oko 165.170 MWh električne energije. Faktor kapacitivnosti iznosi oko 37,3 % čemu odgovara 3264 ekvivalentna sata rada. VE Mesihovina je podržana i od strane općine Tomislavgrad (Ugovor o međusobnoj suradnji s općinom Tomislavgrad za VE Mesihovina (br. I-7270/09 od 03.09.2009.), Županije Herceg-Bosanske (Ugovor o koncesiji za VE Mesihovina br. I-7025/09 od 26.08.2009. s Ministarstvom gospodarstva HBŽ), Vlade Federacije BiH te Vijeća Ministara BiH. Za ovu investiciju u iznosu od 78 milijuna eura osigurana su financijska sredstva dana 23. veljače 2010., potpisanim Ugovorom o projektu i kreditu, te Ugovorom o financiranju projekta, između Njemačke razvojne banke KfW Bosne i Hercegovine, Federacije BiH i EPHZHB. U srpnju 2016. započeli su radovi na *Izgradnji pristupne ceste, internih prometnica vjetroelektrane Mesihovina i platformi za stupove*, a puštanje u pogon VE Mesihovina očekuje se koncem 2017. godine.
- **CHE Vrilo** - U nastojanjima da poboljša svoj proizvodni kapacitet EP HZHB je poduzela određene aktivnosti vezano za izgradnju CHE Vrilo čije se cjelokupno postrojenje nalazi na području općine Tomislavgrad u Hercegbosanskoj Županiji (HBŽ) i koristi vodne potencijale sliva r. Cetine. Optimalan instalirani protok planirane CHE je oko 50 m³/s. Maksimalna snaga CHE u vršnom radu je ~ 62,00 MW. Od ukupne prosječne godišnje proizvodnja energije oko 249,00 GWh na prosječnu godišnju vršnu energiju otpada oko 213,00 GWh, a na prosječnu godišnju temeljnu energiju oko 36,00 GWh.
- Također, planira se izgradnja i vjetro parka „Jelovača“, druge hidroelektrane „Vrilo“, mini hidroelektrana „Mokronoge“, te više solarnih elektrana do 23 kW od kojih je jedna u pogonu). O izgradnji termoelektrane „Kongora“ će se odlučiti najvjerojatnije na referendumu stanovništva općine Tomislavgrad.

3.7.1. Telekomunikacije

Područje Općine Tomislavgrad gotovo je u cijelosti pokriveno fiksnim telefonskim linijama i mobilnom telefonijom. Pristupna telefonska mreža je u većem dijelu izgrađena podzemno. Sve telefonske centrale i dio baznih stanica su povezane optičkim kabelom. Broj fiksnih telefonskih priključaka na području općine je **5500**, Internet ima **3200** a IPTV **1650** korisnika.

Obzirom da Internet kao medij omogućava značajnu učinkovitost, jednostavan pristup te iznimno brzo širenje informacija, pristup je u samom gradu omogućen i preko hot-spot usluge (besplatni bežični pristup) koju financira Općina.

Zaključak

Kad je u pitanju elektro-opskrbeni sustav tu je stanje puno bolje. Zadnjih godina uložena su značajna sredstva u rekonstrukciju niskonaponske mreže što je za svaku pohvalu. Osim toga trenutno je u izgradnji 110kv dalekovod Šujica-Kupres što će značajno popraviti stanje elektrosustava i na području naše općine.

Izgradnjom vjetroelektrane Mesihovina iznad sela Bukovica, Mrkodol i Gornji Brišnik, još se više popravljaju stanje elektrosustava na području općine Tomislavgrad.

U oblasti telekomunikacija ne možemo biti potpuno zadovoljni što se tiče stanja na području naše općine. Naime na području općine Tomislavgrad glavni operater u ovoj oblasti je Eronetdoo-Mostar. Radi se o kompaniji koja je u većinskom državnom vlasništvu. Mislimo da se nedovoljno ulaže na poboljšanje usluga koje daje spomenuti operater. Jedan broj kućanstava traži priključak na telekomunikacijsku mrežu odnosno Internet ali zbog nedovoljnog kapaciteta u centralama trenutno nisu u mogućnosti pružiti uslugu svim zainteresiranima. Osim toga brzina prijenosa podataka je spora.

U daljnjem razvoju elektroničke komunikacijske infrastrukture potrebno je osigurati daljnji razvoj i modernizaciju elektroničke telekomunikacijske infrastrukture u nepokretnoj i pokretnoj mreže imajući na umu da lociranje novih antenskih stupova u prostoru nije u suprotnosti s uvjetima vezanim uz zaštitu okoliša, te da se pri tome direktno ili indirektno ne ugroze objekti kulturne baštine. Nužno je također daljnje razvijanje širokopojsnog Interneta i izgradnja svjetlovodne infrastrukture.

3.8. Stanje okoliša

Klima - Općina Tomislavgrad nalazi se na oko 900 m. nadmorske visine a karakteriziraju je ravničarsko polje, planinsko područje, rijeke, jezera, šume, pašnjaci i krš, a klima je kontinentalna.

Ispitivanja su pokazala da je učestala pojava vjetrova svih vrsta i to: sjever, jug, zapad, istok, sjeveroistok, jugoistok, jugozapad i sjeverozapad. Vjetrovi su dosta snažni i djeluju tijekom cijele godine (samo dva dana od 365 dana nije zabilježena pojava vjetrova).

Na cijelom prostoru općine Tomislavgrad biljni je pokrov raznovrstan i bogat s obzirom na broj biljnih vrsta. Livade i pašnjaci su bogati raznolikim biljem i raznovrsnim travama, koje služe za ispašu ili sijeno za stoku. Duvanjsko polje se sastoji od oranica i livada. Na oranici možemo vidjeti: ječam, zob, raž, pšenicu, krumpir, kupus, heljdu, repu, grah, kupinu, malinu, aroniju, djetelinu i dr. Livada se isključivo koristi za kosidbu, odnosno sijeno.

S obzirom da u općini Tomislavgrad ima J.K.P. d.o.o. i dva privatna poduzeća koja se bave prikupljanjem i odvozom smeća, možemo i konstatirati da je općina relativno čista. Radioaktivno i kemijsko zagađenje skoro da i ne postoji, kao i biološko. Ako postoji kakvo zagađenje u zraku sigurno je da dobar dio otpuše jaki i stalni vjetrovi.

Voda - Prema postojećim standardima, veliki dijelovi populacije ne žive u zdravom okruženju. Voda je neophodna za naš život, a to znači svakodnevno nam je potrebna čista i pitka voda: za piće, kupanje, kuhanje i proizvodnju velikog broja dobara i usluga. Da bi imali dobru vodu, moramo poboljšati način na koji koristimo i upravljamo svojim vodnim resursima. Očuvanje

vodnih resursa i briga za njihovu ekološku kakvoću je kamen temeljac politike Europske unije po pitanju okoliša.

Općina Tomislavgrad raspolaže sa dvije rijeke, koje nisu stalne i dva jezera. Koliko su rijeke čiste u njima je sačuvana riba (pastrva i oštrulj), a također i riječni rak koji usput rečeno voli jako čistu vodu. Nazočnost raka i pastrve su pokazatelji da je voda čista.

Polje - U širem i bližem okruženju općine, kao i na području općine Tomislavgrad, ne postoji industrijski kapacitet koji zagađuje okoliš, tako da je zrak i poljoprivredno zemljište ekološki čisto. Znači nema teških kovina koje zagađuju tlo. Osamdesetih godina u našim rijekama nije bilo nitrata i nitrata, što znači da je bila vrlo mala upotreba mineralnih gnojiva. Danas kad sve sagledamo, možemo konstatirati da je još uvijek mala uporaba mineralnih gnojiva. Isto tako mala je upotreba zaštitnih sredstava herbicid-a. Izgradnjom gradskog kolektora koji je u tijeku i dovršenjem duvanjskog prstena, koji je pri samom završetku, smanjit će se dodatno zagađenost tla. Na duvanjskom polju obitavaju razne vrste ptica i to: prepelica, jarebica, ševa, vrabac, vrana, svraka, gavran, kos, sjenica i dr.

Veliki broj ptica i mala uginulost istih je pokazatelj da je priroda čista i očuvana. Livada je oaza za ispašu stoke sitnog i krupnog zuba. U našoj općini ima puno ljekovitog bilja koje se nalazi na području polja, krša i šume. Isto tako imamo dosta malih izvora pitke vode koja su visoke kvalitete i može se piti na samom izvoru što nam dokazuje i nazočnost raznih glista na samom izvoru.

Zrak - Nečist zrak šteti biljkama, životinjama i ljudima. Onečišćenje je osobito veliko u gradovima i mjestima s velikom industrijom. Često se ističe kako onečišćeni zrak uzrokuje sušenje i ranije opadanje lišća na drveću i druge bolesti biljnoga svijeta. Strujanje zraka poznajemo kao vjetar. Zrak najviše zagađuju ljudi (automobili, ugalj kod loženja u peć, razni sprejevi i dr.), kao i teška industrija. Miješanje dima i magle nastaje smog koji otežava disanje, na našu sreću takvog smoga nema u našoj općini a i šire.

Šume - Šume su pročišćivači zraka, jer uzimaju ugljični dioksid i pretvaraju ga u hranu i kisik. Pretjeranom sječom šuma dolazi do klizišta zemljišta, kao i do povećanog ugljičnog dioksida tj. do zagađenja.

Šume nam pružaju i čist zrak, čistu vodu, prirodno skladište ugljika, drvenu građu, hranu i druge proizvode. One su stanište za mnoge biljne i životinjske vrste. Šume pomažu regulirati klimu i održavaju slivove osiguravajući nam čistu vodu, te utječu na pročišćavanje zraka koji udišemo.

Šume su važan gospodarski resurs. Na području Vran planine nalazi se visoka šuma i to: bukva, smreka, bor, jela. Nešto nadmorske visine obiluje sa hrastom, lijeskom, grabovinom i u manjoj količini sa javorom, lipom, klenom i drugim listopadnim drvećem. Dosta velika zastupljenost je trna, gloga, šepurine, drijena a koji su idealni za proizvodnju pekmeza, marmelade, čaja, sirupa i likera na 100% prirodnoj osnovi. Duvanjske šume obiluju sa ljekovitim biljem, gljivama i šumskim plodovima.

Visoka šuma u Vran planini je i stanište visoke i niske divljači kao što su: srna, vuk, medvjed, muflon, lisica, zec, tetrijeb i dr. Šuma se siječe pod stručnim nadzorom, vrši se pošumljavanje, prska se protiv šumske osice i drugih nametnika. Možemo reći da su naše šume čiste iz razloga što nema kiselih kiša, nema opasnih zagađivača, nema nikakve vrste otpada koji bi mogli uzrokovati zagađenost.

Zaključak

Općina Tomislavgrad je na visokoj razini čistoće (eko općina). Općina ima sve uvijete za razvoj seoskog turizma i proizvodnju zdrave hrane. Koliko su čiste rijeke i Buško jezero govore podaci da rijeke spadaju u prvu klasu vode, a jezero na prijelazu između prve klase u drugu. Najbolji pokazatelji čistoće zraka i vode su: ribe, žabe, rakovi, pčele koje su rijetkost u visokorazvijenim državama. Ljekovitost trava, gljiva, gloga, bazge, lipe, šumskih plodova, raspjevanost ptica i

kreket žaba, čistoća vode, zraka i šuma daju nam za pravo da je ova općina nezagađena, što joj daje prednost za eko proizvodnju hrane a samim time i eko turizma.

Razvoj ove općine treba počivati na poljoprivredi i stočarstvu, kao i turizmu (lovni i eko). Zbog ekološke prihvatljivosti treba se iskoristiti potencijal vjetra i sunca za proizvodnju električne energije.

3.9. Analiza proračuna

Iz tabele 1. može se vidjeti da su prihodi realno planirani osim u 2012.god., kada su manji za 12,84 % od planiranog iznosa. Glede visine evidentno je da su najveći prihodi ostvareni u 2013.god. a najveći pad prihoda je u 2012.god. kada su manji za 16,79 % u odnosu na 2011.god. Iz tabele 2. vrsta proračunskih prihoda vidi se i razlog pada odnosno rasta tih prihoda po strukturi.

Tablica 9. Planirani i ostvareni prihodi

	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.
Ukupni planirani prihodi	9.382.700	7.808.255	9.890.000	8.570.000	8.555.200
Ukupni ostvareni prihodi	9.295.522	6.805.805	9.908.516	8.498.303	8.419.691
Ostvareni/planirani prihodi	99,07%	87,16%	100,19%	99,16%	98,42%

Porezni prihodi ne bilježe tako velike oscilacije kao neporezni, međutim s obzirom na iznos i male oscilacije bitno utječu na funkcioniranje proračuna. Od 2011.god. zabilježen je pad ovih prihoda sve do 2014.god. kad bilježe najnižu razinu u promatranih 5 godina, da bi u 2015.god. uslijedio značajan rast što ukazuje na pozitivne trendove u gospodarstvu.

Neporezni prihodi bilježe najveći pad u 2012.god., i to čak za 45,14% prvenstveno zahvaljujući prihodu od hidroakumulacije koji je u 2011.god. bio 2.432.956 KM, a u 2012.god. samo 867.652 KM, što ukazuje na hitnu potrebu za promjenom zakona o hidroakumulaciji, koji će osim količine utrošene vode uzimati u obzir i potopljenu površinu. To je prihod od iznimne važnosti za općinu i od kojeg ovisi glavnina investicijskih ulaganja, u 2013.god. on je iznosio 3.006.380 KM, najviše u zadnjih pet godina.

Tekući i kapitalni transferi koji se odnose na potpore od federacije, županije i inozemstva bilježe pad iz godine u godinu, najveće su bile u 2013.god. Tada je počela I faza izgradnje kanalizacije i rekonstrukcija vodovoda koju je dijelom financirao fond za zaštitu okoliša i jednim dijelom županija.

U 2015.god., kad je počela II faza izgradnje kanalizacije i kanalizacijskih kolektora, nije bilo sluha od Federacije da podupre tako značajnu investicijsku aktivnost.

Tablica 10. Struktura i kretanje prihoda

	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.
Porezni prihodi (ukupno)	3.742.234	3.677.042	3.515.386	3.496.963	3.811.124
Neporezni prihodi (ukupno)	3.935.484	2.159.173	4.477.335	3.695.364	3.983.270
Tekući transferi	1.100.873	622.408	1.495.999	766.848	285.808
Prihodi od zaostalih obveza	1.197			43	
Kapitalni primici	515.734	347.182	419.710	539.085	156.929
ukupno	9.295.522	6.805.805	9.908.430	8.498.303	8.237.131

U strukturi poreznih prihoda najznačajniji su prihodi od neizravnih poreza (pdv i naknada za putove iz cijene nafte i naftnih derivata), koji u 2012. i 2013.godini bilježe značajan pad da bi u 2014.godini uslijedio rast, i taj trend se i dalje nastavlja. Konkretno za općinu Tomislavgrad je povećan koeficijent raspodjele PDV-a i za 2016.god. što će značiti povećanje ovog prihoda za nekih 13,70 % u odnosu na 2015.god. Međutim kako na raspodjelu PDV-a utiču mnogobrojni faktori (broj stanovnika, broj učenika u osnovnom obrazovanju, nivo razvijenosti općine), ostaje

vidjeti kako će trenutni trend iseljavanja stanovništva utjecati na tu raspodjelu i poduzimati sve kako bi se to iseljavanje svelo na najmanju moguću mjeru.

Tablica 11. Struktura poreznih prihoda

	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.
Porez na dobit pojedinca i poduzeća	1.102	1.331	1.111	1.431	759
Porez na plaće	7.465	68.775	6.650	1.178	745
Porez na imovinu	126.445	132.711	195.717	104.179	110.114
Porez na promet proizvoda i usluga	12.923	7.440	4.999	5.921	1.706
Porez na dohodak	443.802	453.635	464.910	465.607	502.162
Prihodi od neizravnih poreza	3.028.366	2.899.406	2.714.387	2.789.045	3.058.184
Ostali porezi	113.985	113.744	127.612	129.602	137.454

Iz ove tablice vidi se da opadajući trend ukupnih prihoda, ali i nastojanja da se i rashodi dovedu na razinu na kojoj će biti pokriveni sa prihodima, odnosno da se svedu na onu mjeru koja je razumna a istovremeno ne koči daljnji razvoj.

Tablica 12. Ostvareni prihodi i rashodi

	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.
Prihodi (ukupno)	9.295.522	6.805.805	9.908.516	8.498.303	8.419.691
Rashodi (ukupno)	10.541.932	8.093.463	9.477.100	8.710.779	8.134.842
Prihodi / Rashodi	88,18%	84,09%	104,55%	97,56%	103,50%

Općina Tomislavgrad trenutno ima dva kredita koja otplaćuje a u tijeku je povlačenje kreditnih sredstava od Europske investicijske banke u iznosu od 4.000.000,00 EUR kojim se financira izgradnja kanalizacije i rekonstrukcija vodovoda u općini Tomislavgrad. Krediti koji su trenutno na otplati ni u kojoj mjeri ne utiču na financijsku sposobnost općine jer se ne radi o velikim iznosima. Prvi je kredit od Međunarodne agencije za razvoj (Razvojne banke) koji je Javno komunalno poduzeće podiglo u iznosu od 271.154,05 USD i na otplatu je dospjelo 1998.god. a Općina je bila garant (jer je to bio jedini način da se kredit realizira preko Vlade federacije BiH), za sanaciju komunalne infrastrukture sektor "Vodoopskrba, kanalizacija i čvrsti otpad". Kredit otplaćuje Općina na teret planiranih sredstava u proračunu za materijalne troškove Javnom komunalnom poduzeću. Plaća se dva puta godišnje u promjenljivim anuitetima, a istječe u 10.mj. 2035.godine.

Drugi kredit koji je trenutno na otplati je kredit Svjetske banke u iznosu od 142.167 SDR za izgradnju infrastrukture u industrijskoj zoni" Vučilov Brig". Također se otplaćuje dva puta godišnje u iznosima od po 5.923,625 SDR uvećanim za kamatu i troškove servisa kredita, istječe u 10.mj. 2024.god.

Za kredit od EIB-a koji se trenutno povlači u iznosu od 4.000.000,00 EUR, grace period je 6 godina, dolazi na otplatu 2021.godine i godišnja obveza će iznositi oko 600.000,00 KM.

Tablica 13. Kreditna zaduženost

kredit	2015	2016	2017	2018	2019
Razvojna banka(JKP)	12.490	21.299	21.160	21.020	20.880
WB Vučilov brig	35.892	35.900	35.900	35.900	35.900
UKUPNO:	48.382	57.199	57.060	56.920	56.780

Kao što se vidi iz prethodne tabele, trenutne kreditne obveze općine Tomislavgrad nisu nimalo zabrinjavajuće, dok ne dođe na otplatu kredit EIB-a u 2021.godini za koji će godišnje trebati odvajati oko 600.000,00 KM. Imajući u vidu sve projekte koji su u tijeku i koji se planiraju napraviti oko izgradnje vjetroelektrana, i povećanje prihoda od neizravnih poreza i poreza na dohodak iz godine u godinu, Općina Tomislavgrad ne bi trebala imati problema sa podmirenjem kreditnih obveza.

Tablica 14. Izvršenje prihoda od neizravnih poreza i projekcija za 2016-2019

Općina	2015	2016	2017	2018	2019
Tomislavgrad	2.789.455	3.160.672	3.088.972	3.233.109	3.443.021

Zaključna razmatranja

S obzirom na okruženje i okolne općine, iz svega navedenog, može se zaključiti da Općina Tomislavgrad prilično dobro stoji i ima osnova za daljnji napredak u budućnosti. Kreditno nije pretjerano zadužena, redovito izvršava svoje obveze po osnovi mirovinsko-invalidskog osiguranja i plaća prema djelatnicima a nastoji i obveze prema dobavljačima redovno izvršavati koliko to prilike dozvoljavaju. To je prepoznato i od strane kreditora koji sigurno olako ne daju svoja sredstva. Nadati je se da će doći i do izmjena Zakona o hidroakumulaciji koji bi se na pravedniji način zaračunavala ta naknada i bila vezana za potopljenu površinu a ne samo za proizvedene kWh el. energije tako da se i prihod može što realnije planirati. Taj prihod je od iznimne važnosti za daljnje investicijske aktivnosti u općini Tomislavgrad.

4. Strateško fokusiranje

4.1. SWOT analiza

Prije definiranja strateških pravaca i ciljeva razvoja, potrebno je na temelju urađene analize stanje izvršiti identifikaciju vlastitih snaga i slabosti, te vanjskih mogućnosti i prijetnji. U tom nam pogledu SWOT analiza služi kao alat za tu identifikaciju. Naime, potrebno je na otvoren i iskren način promišljati o unutrašnjim, tj. vlastitim kao i o vanjskim čimbenicima koji mogu uticati na razvoj općine.

Pravilna identifikacija naših vlastitih snaga omogućit će nam da znamo na čemu možemo temeljiti razvitak naše općine, kao i slabosti koje moramo mijenjati i otkloniti koje nam predstavljaju uteg. Isto tako, ključna je pravilna identifikacija vanjskih prijetnji koje mogu stajati na našem putu razvoja, a koje ne možemo sami mijenjati, ali koje možda možemo zaobići, te identifikacija vanjskih mogućnosti koje možemo iskoristiti. U protivnom, naša strategija će propustiti iskoristiti dostupan potencijal i oduzet će puno više vremena za stvari koje pravilnom identifikacijom možemo uraditi kvalitetnije za kraće vrijeme.

U donjoj tabeli su prikazani ključni elementi SWOT analize koji su temeljeni na nalazima analize stanje.

<i>SNAGE</i>	<i>SLABOSTI</i>
- Relativno povoljan zemljopisni položaj općine - Općina bogata prirodnim resursima (šume, vode, mineralne sirovine) - postojanje tradicije u drveno prerađivačkoj industriji - Velike poljoprivredne površine pogodne za razvoj poljoprivrede (stočarstvo, ratarstvo, voćarstvo, zdrava hrana i dr.) - Veliki potencijal za proizvodnju energije iz obnovljivih izvora (vjetar, solar) - Bogatstvo kulturno-povijesnom baštinom - Prirodni potencijali za razvoj aktivnog turizma - Relativno čist prirodni okoliš - Relativno stabilna proračunska situacija - Trend rasta broja zaposlenih a smanjenje broja nezaposlenih - Trend rasta gospodarstva - Snažna dijaspora	- Iseljavanje stanovništva izvan općina i BiH - Starenje stanovništva i depopulacija ruralnih dijelova općine - nezadovoljavajuća kvaliteta lokalne cestovne infrastrukture - Smanjivanje broja učenika - Negativan prirodni priraštaj - Velik broj nezaposlenih iznad 40 godina života - Usitnjenost poljoprivrednih površina i nespremnost na udruživanje i organizacijsko povezivanje (udruge, zadruge) - relativno nepovoljna struktura gospodarstva i nerazvijen privatni sektor - Nepostojanja kvalitetnih sadržaja za mlade - niska iskorištenost potencijala za razvoj drvoprerađivačke i nedrvenih šumskih proizvoda - neusklađenost obrazovnog sustava sa potrebama tržišta (srednja škola), - nedovoljna iskorištenost turističkih resursa - nedostatak ulaganja u razvoj poslovnih zona - neiskorištenost finansijskih i ljudskih potencijala dijaspora, umirovljenika koji su radili u inozemstvu - nedovoljno razvijena svijest i informiranost stanovništva o zaštiti okoliša
<i>MOGUĆNOSTI</i>	<i>PRIJETNJE/PREPREKE</i>
- korištenje vanjskih izvora financiranja (više razine vlasti, EU fondovi i sl.) - trend potražnje za zdravom hranom i tradicionalnim proizvodima, ljekovitim biljem, aromatičnim biljem itd. - trend ulaganja u obnovljive izvore energije u	- nestabilan i nefunkcionalan politički, institucionalni i zakonski ambijent u BiH - sporo donošenje zakona koji omogućuju primjenu standarda EU te neizvjesnost oko približavanje BiH Euroatlanskim integracijama - mjere od strane viših nivoa vlasti za potporu

svijetu (raspoloživi fondovi) - intenziviranje prekogranične suradnje sa Republikom Hrvatskom (EU) - kvalitetna i jeftina radna snaga u odnosu na okruženje i EU - pokrenuti procesi europskih integracija (pred pristupni fondovi) - trendovi razvoja outdoor turizma – turizma na otvorenom (biciklizam, planinarenje, pješačenje, promatranje biljnog i životinjskog svijeta...) - Veća naknada od hidroakumulacije	razvoju poduzetništva nisu u skladu sa stvarnim potrebama - depopulacija i odljev „mozgova“, ljudi pogotovo mladi napuštaju općinu u potrazi za boljim ekonomskim perspektivama; mladi odlaze zbog školovanja i posla) - sivo tržište (roba i radna snaga) – nemogućnost kvalitetne kontrole uvoznih proizvoda, nezaštićenost domaće proizvodnje (uvozni lobi) - pojava prirodnih nepogoda
---	---

4.2. Strateški pravci razvitka

Temeljem SWOT analize općina Tomislavgrad će svoje djelovanje u idućem desetogodišnjem razdoblju usmjeriti u sljedećim strateškim pravcima:

1. Korištenje prirodnih resursa za razvoj specifičnih grana gospodarstva (stočarstvo, poljoprivredna proizvodnja, turizam i dr.)

Obzirom na identificirane resurse kojima općina Tomislavgrad raspolaže, a to su poljoprivredne površine koje omogućavaju da se na samoodrživ način razvijaju obiteljska poljoprivredna gospodarstva u oblasti stočarstva, ratarstva, ali i za turizam, i to s posebnim osvrtom na razvijanje planinarskog, izletničkog, avanturističkog i ruralnog turizma također postoje prirodne i realne pretpostavke.

2. Usmjeravanje i podrška razvoja proizvodnog gospodarstva s većom dodanom vrijednošću

Rezultati socioekonomske i SWOT analize kazuju da Tomislavgrad ima nepovoljnu strukturu gospodarstva, kao i veliki broj nezaposlenih te izražena migracija, posebno mladih ljudi. Stoga je potrebno usmjeriti pažnju na razvoj proizvodnog gospodarstva kao i privlačenja ulaganja kako bi se otvorila nova radna mjesta.

3. Podizanje kvalitete javnih usluga, razvoj komunalne i socijalne infrastrukture i očuvanje okoliša kako bi se stvorili uvjeti za bolju kvalitetu života

Komunalne i ostale javne usluge potrebno je dodatno podići u smislu njihove kvalitete iako je postignut značajan napredak u sferi pružanja javnih usluga. Evidentirane su mnoge potrebe u oblasti socijalnog sektora kao i postignuti značajan napredak u sferi pružanja socijalnih usluga i podizanja kapaciteta javnog socijalnog sektora. Očuvanje okoliša je i dalje ostao prioritet zajednice ali koji i dalje treba razvijati i štititi kroz usklađeno i nesmetano razvijanje ostalih sektora.

4.3. Vizija

Dobra vizija ima vanjsku i unutarnju dimenziju, koje su međusobno usklađene. Vanjska dimenzija se izražava u vidu konkurentske pozicije koju lokalna zajednica namjerava zauzeti u svom okruženju. Unutarnja dimenzija se izražava u vidu zajedničke perspektive lokalnih aktera o tome kakvu zajednicu namjeravaju graditi u narednom strateškom periodu.

Vizija općine Tomislavgrad se temelji na sljedećim vrijednostima:

- Općina orijentirana prema EU integracijama,
- Poduzetna općina sa prepoznatljivim resursima,
- Ekološki osviještena sredina,
- Sredina sa prepoznatljivim kulturnim, povijesnim i tradicionalnim identitetom.

VIZIJA

Mjesto krunidbe prvog hrvatskog kralja Tomislava

Tomislavgrad je razvijena općina u regiji s visokim standardom života i mogućnostima koje jamče kvalitetan život i s progresivnim poslovnim okruženjem koje privlači investicije.

4.4. Strateški ciljevi

Općina Tomislavgrad je na temelju strateških pravaca razvoja i na temelju definirane vizije identificirala tri ključna strateška cilja:

Strateški cilj 1: Razvijeno i održivo gospodarstvo

Korištenje prirodnih resursa za razvoj specifičnih grana gospodarstva (stočarstvo, poljoprivredna proizvodnja, turizam). Iz analize dostupnih podataka može se zaključiti da prirodni resursi općine Tomislavgrad nisu iskorišteni u njihovom punom potencijalu i to svakako ovom strategijom treba početi mijenjati kako bi se raspoloživi potencijali stavili u funkciju razvoja općine i otvaranja novih mogućnosti. Ovim strateškim ciljem žele se ostvariti sljedeći pokazatelji:

- Do 2026. godine, povećan broj poljoprivrednih gazdinstava na 1000 stanovnika za 15% u odnosu na 2016. godinu.
- Do 2026. godine, došlo je do povećanja prihoda od poljoprivrede za 30% u odnosu na 2016. godinu.
- Do 2026. godine je došlo do povećanja broja ležajeva za 5% u odnosu na 2016. godinu.
- Do 2026. povećanje registriranih turističkih posjeta i noćenja za 10% u odnosu na 2016. godinu.

Strateški cilj 2: Razvoj proizvodnog poduzetništva i privlačenje investicija

U cilju podizanja konkurentnosti gospodarstva potrebno je usmjeravati proizvodno poduzetništvo prema novim proizvodima i novim tržištima. U tom je smislu potrebno jačati i usmjeravati podršku razvoju proizvodnog gospodarstva s većom dodanom vrijednošću. Ovim strateškim ciljem žele se ostvariti sljedeći pokazatelji:

- U toku posljednjih 5 godina provedbe strategije stopa povećanja broja zaposlenih za 3% veća u odnosu na stopu povećanja/promjene broja zaposlenih tokom 5 godina koje prethode implementaciji strategije.
- Do 2026. godine prosječna bruto plata u općini uvećana je za 20% u odnosu na 2016. godinu.
- Do 2026. godine povećanja ukupnih prihoda u gospodarstvu za 20% u odnosu na 2016. godinu.
- Do 2026. godine povećanja izvoza za 20% u odnosu na 2016. godinu.
- Do 2026. godine je došlo do povećanja broja poduzeća na 1000 stanovnika za najmanje 10% u odnosu na 2016. godinu.

Strateški cilj 3: Razvijene socijalne, administrativne, komunalne i ostale javne usluge

S obzirom da općina Tomislavgrad želi biti općina s visokim standardom života i pružiti kvalitetan život potrebno je usmjeriti pažnju na razvoj potrebne infrastrukture kojom će se ta kvaliteta poboljšati. Pod infrastrukturom se u ovom smislu podrazumijeva i meka i čvrsta infrastruktura. Pod mekom infrastrukturom se podrazumijevaju različite usluge, a pod čvrstom komunalna, i druga infrastruktura.

- Do 2026. godine broj učenika na /1000 stanovnika povećan za 5% u odnosu na 2016. godinu.
- Do 2026. godine broj korisnika zdravstvene zaštite/1000 stanovnika povećan za 10% u odnosu na 2016. godinu.

- Do 2026. godine smanjen broj korisnika socijalne zaštite/1000 stanovnika za 5% u odnosu na 2016. godinu.
- Do 2026. godine 20% korisnika socijalne zaštite obuhvaćeno vaninstitucionalnim uslugama socijalne zaštite.
- Do 2026. godine broj građana koji učestvuju u sportskim i kulturnim manifestacijama i događajima povećan za 15% u odnosu na 2016. godinu.

VIZIJA

Mjesto krunidbe prvog hrvatskog kralja Tomislava

Tomislavgrad je razvijena općina u regiji s visokim standardom života i mogućnostima koje jamče kvalitetan život i s progresivnim poslovnim okruženjem koje privlači investicije.

Strateški cilj 1:
Razvijeno i
održivo
gospodarstvo

Strateški cilj 2:
Razvoj
proizvodnog
poduzetništva i
privlačenje
investicija

Strateški cilj 3:
Razvijene
socijalne,
administrativne,
komunalne i
ostale javne
usluge

5. SEKTORSKI PLANOVI

Sektorski planovi općine Tomislavgrad su usklađeni, kako horizontalno - sa prostorno-planskom dokumentacijom i drugim postojećim sektorskim strategijama, tako i vertikalno, sa strateškim ciljevima kojima pripadaju. Razvojni tim općine Tomislavgrad mapirao je pripadajuće sektorske ciljeve za sva tri strateška cilja, vodeći računa i o njihovoj međusektorskoj povezanosti, usklađenosti i komplementarnosti.

Ostvarenjem sektorskih ciljeva gospodarskog razvitka, osigurat će se i izravan doprinos ostvarenju strateškog cilja „Razvijeno i održivo gospodarstvo“. Stvaranjem povoljnog poslovnog okruženja (sektorski cilj 2.1), stvaranjem uvjeta za razvitak turizma (sektorski cilj 2.2) i podizanjem konkurentnosti poljoprivredne proizvodnje (sektorski cilj 2.3) kreiraju se mogućnosti za nova zapošljavanja i poboljšanje sveukupnog životnog standarda svih građana Tomislavgrada.

Izgradnjom poslovne i turističke infrastrukture kao i infrastrukture od ključnog značaja za poljoprivredu i obnovljive izvore energije, te kroz ostale mjere za kreiranje povoljnog poslovnog okruženja stvorit će se pretpostavke za kvalitetniji život građana i njihova gospodarska sigurnost. Ovo može imati veliki utjecaj na smanjenje migracije stanovništva.

U okviru sektora društvenog razvoja, stvaraju se uvjeti za bolju zdravstvenu i socijalnu zaštitu i kvalitetnije formalno i neformalno obrazovanje, što doprinosi kako promicanju sveukupnog životnog standarda, tako i boljem poslovnom okruženju. Integrirani pristup razvoju ogleda se kroz direktnu povezanost sektorskih ciljeva društvenog razvoja, koji se odnose na proširenje usluga zdravstvene zaštite, te obogaćivanje kulturnih i sportskih sadržaja, sa strateškim ciljevima.

U okviru sektora okoliša, posebna pažnja posvećena je poboljšanju kvaliteta pružanja komunalnih usluga i unaprjeđenju komunalne infrastrukture. Ulaganje u vodovodnu i kanalizacijsku mrežu i smanjenje rizika po okoliš i zdravlje ljudi kroz integrirano upravljanje otpadom, doprinijet će boljem životnom standardu građana, ali i većoj mogućnosti za razvoj gospodarstva na urbanom i ruralnom području i privlačenje ulaganja. Primjena mjera energetske učinkovitosti u javnim, obrazovnim i zdravstvenim ustanovama, osim što omogućava bolje uvjete za obrazovanje i zdravstvenu zaštitu, dugoročno će utjecati na zaštitu okoliša kroz sve veće korištenje obnovljivih izvora energije, što će doprinijeti i značajnim ekonomskim uštedama.

Jedan od motiva koji prožima sva tri sektorska plana jeste osnaživanje i animacija građanske uključenosti, akcija i obrtništva, kako kroz osnivanje organizacija civilnog društva, potporu suradnji organizacija, edukaciju građana i podizanje svijesti o zaštiti okoliša, tako i kroz niz projekata edukacije i ekonomskog osnaživanja građana iz ruralnih predjela.

Iz prethodnih primjera se može uočiti veza i međusobni utjecaj, kao i sinergija sektorskih planova, koji zajedno trebaju doprinijeti razvoju općine Tomislavgrad u sva tri prepoznata strateška cilja: razvijeno i održivo gospodarstvo, razvoj proizvodnog i izvozno orijentiranog poduzetništva, te razvijene socijalne, administrativne, komunalne i ostale usluge građanima.

5.1. PLAN EKONOMSKOG RAZVOJA

5.1.1. Sektorski pravci razvitka

Analizirajući stanje u Tomislavgradu uzimajući u obzir snage, slabosti, prijetnje i mogućnosti Radna grupa zadužena za analizu stanja i kretanje u lokalnom gospodarstvu, uradila je SWOT analizu za sektor lokalne ekonomije. Na temelju navedenog identificirane su snage i mogućnosti na temelju čega su definirani pravci razvoja općine, kao i slabosti i prijetnje koje treba u najvećoj mjeri eliminirati. Općina Tomislavgrad svoj gospodarski razvoj treba usmjeravati u sljedećim pravcima:

1. Razvoj poljoprivrede i proizvodnja hrane

Velike poljoprivredne površine, preko 70000 ha, kojima raspolaže općina, učinili su ovaj kraj poljoprivrednim, odnosno kraj gdje su se ljudi tradicionalno bavili poljoprivredom (ratarstvom i stočarstvom). Potrebno je realizirati projekte koji će omogućiti intenzivniji način bavljenja poljoprivredom sa ciljem plasmana vlastitih proizvoda na sigurna tržišta i ostvarenje profita, odnosno stvoriti partnerstvo između proizvođača i prerađivača, kao i trgovaca. Provoditi stalne edukacije poljoprivrednih proizvođača sa ciljem povećanja kvalitete i kvantitete poljoprivredne proizvodnje, sa naglaskom na proizvodnju zdrave hrane za kojom je sve veća potražnja na tržištu.

Prostorom dominira Duvanjsko polje površine od 19 200 ha., te brdski i planinski krajolici koji su ispunjeni prostranim livadskim i pašnjačkim kompleksima. Radi se o velikom poljoprivrednom potencijalu koji je nedovoljno iskorišten.

Pored tradicionalne poljoprivredne proizvodnje, potrebno je uvoditi i nove poljoprivredne grane (voćarstvo, pčelarstvo, ljekovito bilje).

2. Razvoj malog i srednjeg poduzetništva

Strukturu gospodarstva općine Tomislavgrad čine mala i srednja poduzeća te obrti. Cilj općine je stvoriti uvjete za nesmetan razvoj istih, odnosno stvoriti uvjete koji će privući nove investitore. Donijeti poticajne mjere te ulaganjem u poduzetničku infrastrukturu učiniti ovaj prostor konkurentnijim od okruženja. Poboljšati suradnju da dijasporom koja predstavlja značajnu snagu za privlačenje stranih investicija te prenošenje znanja i iskustva za razvoj poduzetništva.

3. Razvoj turizma

Također, stavljanjem u funkciju potencijala kojim raspolaže, sa očuvanim okolišem, općina može postati interesantna turistička destinacija. Buško jezero, Park prirode Blidinje, planinarenje, sportsko-rekreacijski, kulturni, vjerski te seoski turizam su značajni turistički potencijali sa aspekta unapređenja turističke ponude. Međutim, za stavljanje istih u funkciju neophodna su velika ulaganja u promociju turizma i izgradnju turističke infrastrukture.

4. Iskoristiti resurse za proizvodnju energije iz obnovljivih izvora

Investicije u obnovljive izvore energije imaju rastuću važnost u elektroenergetskom sustavu te ih mnoge zemlje, pa i BiH podržava zbog smanjenja emisije štetnih plinova u atmosferu, povećava sigurnost opskrbe energijom, smanjuju ovisnost o uvoznim energentima, te otvaraju nova radna mjesta.

Općina Tomislavgrad je svojom gospodarskom politikom i izradom planske dokumentacije stvorila preduvjete za investiranje u obnovljive izvore energije, posebno energije vjetra i

hidroenergije, što je rezultiralo velikim interesom investitora. Stavljanjem u funkciju ovih projekata općina Tomislavgrad, pored otvaranja novih radnih mjesta, imati će i značajnu financijsku korist. Iz tih razloga neophodno je da općinska administracija bude na raspolaganju ovim investitorima kako bi ove izuzetno složene projekte doveli do kraja.

5.1.2. Pregled sektorskih ciljeva sa očekivanim ishodima i pokazateljima

Sektorski cilj- gospodarski razvoj	Očekivani ishod	Pokazatelji
Sektorski cilj 1: Do 2021. investirana dodatna sredstva u proizvodne pogone domaćih i stranih ulagača	Udio prerađivačke industrije povećan za 10 % Izvoz povećan za 20% u odnosu na 2016. godinu Otvoreno novih 100 radnih mjesta Povećan broj MMSP i obrta za 10% u odnosu na 2016. godinu	Visina ulaganja u zone Visina ostvarenog prometa u prerađivačkoj industriji Visina ostvarenog izvoza
Sektorski cilj 2: Do 2021. staviti u funkciju turističke potencijale	Razvijeno 5 novih turističkih sadržaja Broj noćenja povećan za 5 %	Katalog turističke ponude Broj ostvarenih noćenja
Sektorski cilj 3: Do 2021. povećana ulaganja u poljoprivrednu proizvodnju i preradu vlastitih proizvoda	Visina ulaganja u poljoprivrednu proizvodnju povećana za 30% Broj registriranih poljoprivrednih gospodarstava povećan za 10% Uređena gradska tržnica Dovršen vodoopskrbni sustav Duvanjskog polja	Visina ulaganja Broj registriranih OPG-a Broj korisnika Kapacitet sustava
Sektorski cilj 4: Do 2021.godine povećana ulaganja u obnovljive izvore energije	Dovršena izgradnja VEMesihovina, Dovršena izgradnja VE Baljci Dovršena izgradnja VE Jelovača, Dovršena izgradnja VE Kamen-Dent	Proizvodnja električne energije iz obnovljivih izvora

5.1.3. Usklađenost sa strateškim dokumentima viših razina

Plan gospodarskog razvoja je usklađen sa strateškim dokumentima viših razina:

- Plan gospodarskog razvitka usklađene je sa Strategijom razvoja Hercegbosanske županije 2016-2020 i to sa Strateškim ciljem 1 *Konkurentno gospodarstvo kroz intenziviranje proizvodnje i povećanje zaposlenosti*.
- Plan gospodarskog razvoja usklađen je sa Strategijom razvoja BiH u okviru strateškog cilja koji se odnosi na konkurentnost i predviđa kontinuirano poboljšanje produktivnosti poduzeća, podršku klasterima i jačanju lanaca vrijednosti.
- Plan gospodarskog razvoja usklađen je sa Strategijom razvoja turizma u FBiH.
- Plan gospodarskog razvoja usklađen je sa Strategijom razvoja poljoprivrede FBiH u kojoj je jedan od četiri strateška cilja i „Osigurani uvjeti za snažnije generiranje stabilnijeg

dohotka u okviru poljoprivrednog sektora i unaprjeđenje kvaliteta života u ruralnim sredinama“.

- Plan gospodarskog razvoja usklađen je sa Reu dokumentima koji su relevantni za općinu Tomislavgrad kao što su Dunavska strategija (EUSDR) i Jadransko Jonska strategija (EUSAIR).

5.1.4. Inicijative međuopćinske suradnje

Tijekom izrade strategije identificirani su potencijali međuopćinske suradnje u segmentu gospodarskog razvoja. U tom će kontekstu općina Tomislavgrad nastaviti postojeće i pokrenuti nove inicijative međuopćinske suradnje i to prvenstveno u sljedećim segmentima:

- Sudjelovanje u zajedničkim inicijativama razvoja i promocije turizma i turističke ponude;
- Sudjelovanje u zajedničkim posjetima drugim jedinicama lokalne samouprave poradi prijenosa znanja i iskustava i dobre prakse;

5.1.5. Programi, projekti i mjere

Za realizaciju plana gospodarskog razvitka općine Tomislavgrad definirano je **40** projekata grupiranih u **4** programa:

PROGRAM	MJERA/PROJEKAT
Program 1: Razvoj poljoprivrede	Projekt 1.1: Dovršenje izgradnje vodoopskrbnog sustava Duvanjsko polje Projekt 1.2: Poticanje privatne inicijative za izgradnju mljekare Projekt 1.3: Uređenje gradske tržnice Projekt 1.4.: Izgradnja mini sirana Projekt 1.5.:Formiranje prstena farmi duvanjskog polja sa centralnom mljekarom i rasplodnim centrom Projekt 1.6.: Uspostava zavoda za hranu i veterinarstvo Projekt 1.7.: Uspostava zavoda za poljoprivredu Projekt 1.8.: Prikupljanje i proizvodnja ljekovitog bilja Projekt 1.9.: Podizanje trajnih nasada (kupina, malina, šljiva...) Projekt 1.10.: Skladište za smještaj, otkup i pakiranje tržišnih viškova poljoprivrednih proizvoda Projekt 1.11.: Mljekara Stridon, Šuica Projekt 1.12.: Podizanje nasada lješnjaka
Program 2: Razvoj turizma	Projekt 2.1: Izgradnja biciklističke staze oko Buškog jezera Projekt 2.2: Izgradnja

	biciklističkih, pješačkih, planinarskih i vjerskih staza Projekt 2.3: Izrada plana za očuvanje kulturne baštine općine Tomislavgrad Projekt 2.4: Uređenje muzeja i trga gange i hajdučke družine Projekt 2.5: Izrada programa kulturnih događanja u općini Tomislavgrad Projekt 2.6: Uređenje gradskog trga Projekt 2.7: Uređenje plaže Marinovac na obali Buškog jezera Projekt 2.8.: Izgradnja spomen-doma i uređenje spomen-parka na mjestu stradanja na Lugu Projekt 2.9. Izrada studije – Turizam u šumarstvu Projekt 2.10.: Razvoj Eko sela Grabovica Projekt 2.11.: Izgradnja biciklističke i pješačke staze kroz Kologaj
Program 3: Razvoj MSP sektora	Projekt 3.1: Modernizacija i dovršenje infrastrukture u zoni Vučilov Brig Projekt 3.2. Certificiranje općine po BFC kriterijima Projekt 3.3. Izrada vodiča za ulaganje u Tomislavgrad Projekt 3.4. Izgradnja reciklažnog pogona – TABAK plast Projekt 3.5. Obrtnički centar sa inkubatorom Projekt 3.6.: Edukacija drvoprerađivača o optimalnom korištenju drvnih sortimenata Projekt 3.7.: Pобољшanje konkurentnosti i povećanje izvoza (povećanje tehnoloških i organizacijskih kapaciteta) Projekt 3.8.: Sufinanciranje projekata privatnog sektora Projekt 3.9.: Razvoj konkurentnosti gospodarstva, e-inkubator Projekt 3.10. Podrška ulaganjima u proizvodnji peleta
Program 4: Razvoj obnovljivih izvora energije	Projekt 4.1: VE Mesihovina Projekt 4.2: VE Baljci

	Projekt 4.3: VE Jelovača Projekt 4.4: VE Pakline Projekt 4.5: VE Iovik Projekt 4.6: VE Gradina Projekt 4.7: VE Kamen-Dent Projekt 4.8.: Potpora razvoju solarne i vjetroenergije
--	--

Ukupno očekivana ulaganja za realizaciju sektora gospodarstva, a odnosi se na program 1,2 i 3 iznosi 10.490.000,00 KM, a ulaganja po programu 4 iznose cca 1.100.000,00 Eura po MW instalirane snage.

5.2. PLAN DRUŠTVENOG RAZVOJA

5.2.1. Sektorski pravci razvoja

Sektorski plan društvenog razvoja općine Tomislavgrad se izrađuje na temelju rezultata socio – ekonomske analize, definirane vizije razvoja i strateških ciljeva kao i analize stanja, slabosti, prilika i prijetnji u području društvenog razvitka. Analizirajući stanje u Tomislavgradu uzimajući u obzir snage, slabosti, prijetnje i mogućnosti identificirani su strateški pravci općine Tomislavgrad.

Dodatnom analizom strateških pravaca razvitka dobiveni su pravci razvoja koji usmjeravaju društveni razvoj općine Tomislavgrad u sljedećih 5 godina. Društveni razvoj je jedan od važnih segmenata ukupnog razvoja općine Tomislavgrad. Sektorski pravci društvenog razvoja, koji proizlaze iz vizije Tomislavgrada, te strateških ciljeva mogu se grupirati u sljedeća 3 pravca:

1. Izgradnja društvene infrastrukture i jačanje usluga za potrebe djece i mladih.

Analiza pokazuje da nedostaje školskog prostora kao i prostora za druge kulturne aktivnosti i smještaj kulturnih institucija te je potrebno izgraditi minimalno 50% novih školskih prostora za potrebe osnovnog školstva. U socijalnom sektoru je prepoznata potreba da se osiguraju dodatne usluge za djecu sa posebnim potrebama i osobe sa invaliditetom kao i druge usluge iz sfere socijalne i zdravstvene skrbi. Zdravstvenu skrb ulaganje u obrazovanje i opremu.

2. Usklađene aktivnosti općinske administracije i javnih ustanova sa NVO sektorom sa ciljem eliminacije slabosti društvenog sektora.

U općini Tomislavgrad nema dovoljno snažno razvijenog nevladinog sektora ili sektora udruga građana koji bi na partnerskoj razini sa općinom mogli sudjelovati na aktivnostima projektnog razvoja. Ništa bolja situacija nije ni u drugim javnim ustanovama ili institucijama te je potrebno taj sektor dodatno razviti i ojačati njihove kapacitete za pisanje i kandidiranje projekata na različite donatorske adrese. Nevladine organizacije usko povezati sa samom Općinom.

3. Unaprjeđenje sustava zaštite i spašavanja ljudi.

Općina ima dobro organiziranu Civilnu zaštitu koja nije adekvatno opremljena, posebno sa stajališta opreme za vatrogasne intervencije odnosno nedostaje još jedno kvalitetno vatrogasno vozilo kao i ostala oprema koja bi bila u službi masovnije potrebe uključivanje građana u akcije spašavanja ljudi i imovine od prirodnih i drugih nesreća. Civilna zaštita tijekom cijele godine predavanja o radu civilne zaštite, uključivanje novih članova putem volontiranja.

5.2.2. Pregled sektorskih ciljeva sa očekivanim ishodima i pokazateljima

Sektorski cilj	Očekivani ishod	Indikator
Sektorski cilj 1: Do 2021. godine poboljšati kvalitetu i dostupnost obrazovne infrastrukture i kulturnih sadržaja	Opremljeni školski objekt Povećani kapaciteti školskih objekata za 50% Razvijen sustav poticanja ključnih kulturnih događanja	Broj opremljenih škola Broj dograđenih školskih objekata Broj posjetitelja kulturnim manifestacijama Broj ključnih događaja

Sektorski cilj 2: Do 2021. godine razviti učinkovit sustav javnih usluga u socijalu i zdravstvu	Povećani kapaciteti za kvalitetnu socijalni u zdravstvenu zaštitu	Broj korisnika
Sektorski cilj 3: Do 2021. godine razviti kapacitete administracije za proaktivno partnerstvo s građanima	Uspostavljeno aktivno partnerstvo javnog sektora i javnosti	Broj projekata inicijativ od strane općinske administracije Broj partnerstava sa NVO sektorom Broj zajedničkih inicijativa
Sektorski cilj 4: Razviti adekvatne kapacitete civilne zaštite i spašavanja	Povećana sigurnost građana	Broj intervencija

5.2.3. Usklađenost sa strateškim dokumentima viših razina

Plan društvenog razvitka je usklađen sa strateškim dokumentima viših razina:

- Plan društvenog razvitka usklađene je sa Strategijom razvitka Hercegbosanske županije 2016-2020 i to sa Strateškim ciljem 3 *Razvoj ljudskih potencijala i struktura za upravljanje razvojem u funkciji povećanja kvalitete života.*
- Plan gospodarskog razvoja usklađen je sa EU dokumentima koji su relevantni za općinu Tomislavgrad kao što su Dunavska strategija (EUSDR) i Jadransko Jonska strategija (EUSAIR).

5.2.4. Inicijative međuopćinske suradnje

Tijekom izrade strategije identificirani su potencijali međuopćinske suradnje u segmentu društvenog razvoja. U tom će kontekstu općina Tomislavgrad nastaviti postojeće i pokrenuti nove inicijative međuopćinske suradnje i to prvenstveno u sljedećim segmentima:

- Sudjelovanje u zajedničkim inicijativama razvoja i promocije kulturnih događanja u suradnji s općinama unutar HBŽ

5.2.5. Programi, projekti i mjere

Za realizaciju plana društvenog razvoja općine Tomislavgrad definirano je **24** projekata grupiranih u **5** programa:

PROGRAM	MJERA/PROJEKAT
Program 1: Podrška ranjivim skupinama ljudi	Projekt 1.1: Izgradnja novog Centra za socijalnu skrb s jačanjem stručnog kapaciteta, Projekt 1.2.: Jačanjem kapaciteta postojećeg doma za starije osobe, Projekt 1.3.: Uspostava kapaciteta prihvatnog centra za žrtve nasilja, Projekt 1.4.: Uspostava programa „Život u lokalnoj zajednici“ (uspostava sistema povratka osoba s intelektualnim teškoćama s područja općine

	Tomislavgrad iz zavoda u lokalnu zajednicu) Projekt 1.5.: Jačanje kapaciteta centra za mentalno zdravlje, Projekt 1.6.: Formiranje dnevnog centra za djecu i odrasle. Projekt 1.7.: Stambeno zbrinjavanje izbjeglih osoba Projekt 1.8.:Uključivanje osoba s invaliditetom u društvo Projekt 1.9.:Zaštita od nasilja u obitelji
Program 2: Razvoj socijalne infrastrukture	Projekt 2.1.: Rekonstrukcija dječjeg vrtića u Tomislavgradu Projekt 2.2.: Rekonstrukcija i uređenje zgrade KIC-a i okoliša zgrade Projekt 2.3.: Rekonstrukcija objekta doma u Roškom polju Projekt 2.4.: Izgradnja mrtvačnice na groblju Karaula
Program 3: Jačanje ljudskih kapaciteta	Projekt 3.1.: Organiziranje radionica za pisanje i realizaciju projekata financiranih kroz EU fondove Projekt 3.2.: Uključivanje mladih u institucije društva Projekt 3.3.: Razvoj ljudskih potencijala (zapošljavanje, uključivanje ugroženih skupina u društvo, njihovo obrazovanje i usavršavanje)
Program 4: Izgradnja kapaciteta za školstvo	Projekt 4.1. Izgradnja sportskih terena Gimnazija Marka Marulića Projekt 4.2. Izgradnja aneksa na OŠ Ivana Mažuranića u Tomislavgradu Projekt 4.3. Poboljšanje kvalitete praktične nastave Srednje strukovne škole Tomislavgrad Projekt 4.4. Uvođenje dulanog obrazovanja za drvoprerađivački sektor u SSŠ Tomislavgrad Projekt 4.5.: Izgradnja sportske dvorane Brišnik
Program 5: Zaštita i spašavanje	Projekt 5.1. Izgradnja vatrogasnog doma sa skladištem za potrebe civilne zaštite Projekt 5.2. Nabavka specijaliziranog vatrogasnog vozila Projekt 5.3. Razminiranje minski sumnjivih područja općine Tomislavgrad

5.3. PLAN ZAŠTITE OKOLIŠA

5.3.1. Sektorski pravci razvoja

Analizirajući stanje u Tomislavgradu uzimajući u obzir snage, slabosti, prijetnje i mogućnosti identificirani su strateški pravci općine Tomislavgrad. Dodatnom analizom strateških pravaca razvitka dobiveni su pravci razvoja koji usmjeravaju razvitak Tomislavgrada u sljedećih 5 godina. SWOT analiza u sektoru okoliša prikazana je ispod.

Iz analize stanja, kao i dosadašnjih dokumenata koji su tretirali ovo područje, jasno je da u ovoj oblasti postoje brojni problemi koje je potrebno rješavati. Još uvijek nisu riješena brojna pitanja iz segmenta okoliša i infrastrukture.

Stoga, polazeći od vizije općine, te strateških ciljeva sektorski pravci razvoja u sektoru zaštite okoliša i infrastrukture mogu se grupirati u sljedeća 4 pravca:

1. Rješavanje pitanja putne, komunalne i ostale javne infrastrukture

Komunalna infrastruktura odnosi se na izgradnju tj. na dovršetak izgradnje vodoopskrbnog sustava Duvanjsko polje čijim završetkom bi se osigurala pitka voda u svim naseljima općine Tomislavgrad. Također jedna od prioritarnih komunalnih infrastrukture je i završetak sanacije kanalizacijske mreže i izgradnja sustava za pročišćavanje otpadnih voda.

Sanacijom kanalizacijske mreže i izgradnjom pročištača otpadnih voda osiguralo bi se ulijevanje čiste (pročišćene) vode u Buško jezero.

Također, uređivanje i poboljšanje lokalne prometne infrastrukture je također od ključne važnosti i za kvalitetu života i razvoj gospodarstva u općini Tomislavgrad.

2. Učinkovito gospodarenje otpadom

Zbog dugogodišnjeg zanemarivanja problema gospodarenja otpadom potrebno je razviti sustav selektivnog prikupljanja i odlaganja otpada. Potrebno je izvršiti sanaciju postojećeg odlagališta otpada na lokaciji Pakline.

3. Postizanje energetske učinkovitosti

Poboljšanje energetske učinkovitosti jedan je od najvažnijih stupova moderne energetske politike ne samo zbog zaštite okoliša nego i zbog smanjenja troškova kako na nacionalnoj tako i na lokalnoj razini te se samim time doprinosi i konkurentnosti ekonomije. Potrebno je sustavno postići smanjenje negativnog utjecaja na okoliš a samim time postići i smanjenje troškova.

4. Podizanje ekološke svijesti stanovništva

Zbog potrebe podizanja svijesti za očuvanje i zaštitu okoliša potrebno je provesti edukativne radionice o racionalizaciji potrošnje vode, električne energije, te promovirati korištenje obnovljivih izvora energije.

5.3.2. Pregled sektorskih ciljeva sa očekivanim ishodima i pokazateljima

Sektorski cilj	Očekivani ishod	Indikator
Sektorski cilj 1: Do 2021. god. poboljšati kvalitetu života kroz unaprjeđenje komunalnih usluga.	- Izrađen pročištač otpadnih voda, - završen vodoopskrbni sustav cijele općine - Završena	Dužina km vodovodne mreže Dužina km kanalizacijskog sustava

	kanalizacijska mreža u svim dijelovima grada. 50% uređenih javnih površina	
Sektorski cilj 2: Do 2021. god. poboljšati kvalitetu mreže lokalnih putova.	95 % lokalnih putova asfaltirano	Dužina asfaltiranih kilometara % stanovništva pristupom asfaltnim putovima
Sektorski cilj 3: do 2021. god. uspostaviti učinkoviti sustav upravljanja otpadom	Izgrađena infrastruktura za upravljanje otpadom Sanirane divlje deponije na području općine Tomislavgrad	Izgrađena pretovarna stanica i reciklažno dvorište Izgrađena deponija animalnog otpada Broj divljih deponija
Sektorski cilj 4: Povećanje energetske učinkovitosti u min 35% javnih objekata do 2021. godine.	Smanjena potrošnja energije u javnim objektima i smanjenje emisije CO ₂ za 20 %	Broj investicija energetske učinkovitosti % smanjena potrošnja energije u javnim ustanovama % smanjenja emisije CO ₂

5.3.3. Usklađenost sa strateškim dokumentima viših razina

Plan gospodarskog razvitka je usklađen sa strateškim dokumentima viših razina:

- Plan okolišnog razvitka usklađene je sa Strategijom razvoja Hercegbosanske županije 2016-2020 i to sa Strateškim ciljem 2 *Razvoj komunalne infrastrukture i zaštita okoliša*, kao i sa Strateškim ciljem 1 *Konkurentno gospodarstvo kroz intenziviranje proizvodnje i povećanje zaposlenosti* i to s Prioritetnim ciljem *Jačanje prometne infrastrukture i energetske potencijala*.
- Sektorski plan okolišnog razvoja usklađen je sa Strategijom zaštite okoliša FBiH 2008.-2018. te sa Strateškim planom i programom razvoja energetskog sektora FBiH
- Također, Plan okolišnog razvoja usklađen je i sa Akcijskim planom životne sredine Bosne i Hercegovine (NEAP BiH)
- Plan gospodarskog razvoja usklađen je sa Reu dokumentima koji su relevantni za općinu Tomislavgrad kao što su Dunavska strategija (EUSDR) i Jadransko Jonska strategija (EUSAIR).

5.3.4. Inicijative međuopćinske suradnje

Tijekom izrade strategije identificirani su potencijali međuopćinske suradnje u segmentu zaštite okoliša. U tom će kontekstu općina Tomislavgrad nastaviti postojeće i pokrenuti nove inicijative međuopćinske suradnje i to prvenstveno u sljedećim segmentima:

- Sudjelovanje u zajedničkim inicijativama uspostavljanja sustava prikupljanja otpada na regionalnoj razini
- Sudjelovanje u zajedničkim inicijativama po pitanju razvoja prometne infrastrukture

5.3.5. Programi, projekti i mjere

Za realizaciju plana zaštite okoliša općine Tomislavgrad definirano je **40** projekata i mjera grupiranih u **8** programa:

PROGRAM	MJERA/PROJEKAT
Program 1: Lokalna prometna infrastruktura	Projekt 1.1.: Održavanje mreže lokalnih putova Projekt 1.2.: Asfaltiranje puta u MZ Projekt 1.3.: Asfaltiranje puta u MZ Projekt 1.4.: Asfaltiranje puta u MZ Projekt 1.5.: Rekonstrukcija ceste Mokronoge-Oplećani, Lipa-Crvenice-Mesihovina i M.Selo-Borčani Projekt 1.6.: Rekonstrukcija lokalne ceste Roško polje – Mesihovina Projekt 1.7.: Rekonstrukcija cesta u naseljenim mjestima u općini Tomislavgrad Projekt 1.8.: Postavljanje putokaza, naziva naseljenih mjesta
Program 2: Vodoopskrba i kanalizacija	Projekt 2.1.: Sanacija kanalizacijske mreže i izgradnja sustava za pročišćavanje Projekt 2.2.: Sanacija vodovodne mreže Tomislavgrad-gradsko područje Projekt 2.3.: Izgradnja kanalizacijskog sustava u naselju Bobara
Program 3: Izrada novih prostorno planskih dokumenata	Projekt 3.1.: Izrada novog Prostornog plana općine Tomislavgrad Projekt 3.2.: Izrada urbanističkog plana općine Tomislavgrad Projekt 3.3.: Izrada regulacijskih planova
Program 4: Upravljanje otpadom	Projekt 4.1.: Izrada plana upravljanja otpadom Projekt 4.2.: Uklanjanje divljih deponija Projekt 4.3.: Izgradnja sanitarne deponije na lokaciji Pakline Projekt 4.4.: Izgradnja pretovarne stanice i reciklažnog dvorišta Projekt 4.5.: Izgradnja deponije animalnog otpada Projekt 4.6.: Postavljanje zelenih otoka za selektivno prikupljanje otpada Projekt 4.7.: Edukacija i promocija selektiranja otpada
Program 5: Edukacija za poboljšanje energetske učinkovitosti	Projekt 5.1.: Izgradnja inovacijsko- edukativnog centra o obnovljivim izvorima energije Projekt 5.2.: Edukacija i promocija energetske učinkovitosti Projekt 5.3.: Obnova MHE Miljacka u edukacijske svrhe
Program 6: Povećanje energetske učinkovitosti	Projekt 6.1.: Kontinuirano provođenje mjera energetske učinkovitosti na javnim objektima na osnovu urađenih energetskih pregleda i utvrđenih prioriteta Projekt 6.2.: Postavljanje termofasade i solarnih panela na O.Š. Ivana Mažuranića Tomislavgrad Projekt 6.3.: Unaprjeđenje energetske učinkovitosti postojećih zgrada Projekt 6.4.: Zamjena postojećih žarulja u javnoj

	rasvjeti s energetske učinkovitije ekološki prihvatljivijim Projekt 6.5.: Postavljanje solarnih kolektora na krovove javnih institucija Projekt 6.6.: Obnova fasada javnih ustanova i škola na području općine
Program 7: Uređenje javne komunalne infrastrukture	Projekt 7.1.: Uređenje zelenih površina u Tomislavgradu Projekt 7.2.: Postavljanje javne rasvjete u naseljenim dijelovima općine
Program 8: Podizanje ekološke svijesti	Projekt 8.1.: Praćenje migracije velikih predatora Projekt 8.2.: Konverzija niskih šuma u visoki uzgojni oblik na području općine Tomislavgrad Projekt 8.3.: Obnova starih kamenih lokava i prateće infrastrukture Projekt 8.4. Studija o mogućnostima iskorištavanja sekundarnih šumskih proizvoda

6. OPERATIVNI DIO-PLAN PROVEDBE STRATEŠKIH PROJEKATA I MJERA ZA 3 GODINE (1+2)

Ovaj dio strategije predstavlja operacionalizaciju Sektorskih planova za razdoblje od 3 godine gdje su uključeni svi strateški projekti i mjere koji se planiraju provesti u sljedeće 3 godine.

Veza sa strateškim ciljem/ ciljevima	Projekt/mjera i orijentaciono razdoblje realizacije (od xx do xx)	Ukupni ishodi	Ukupni orijentacioni izdaci (do završetka projekta)	Financiranje iz općinskog proračuna				Financiranje iz ostalih izvora				Nositelji provedbe	Veza sa proračunskom i/ili oznaka vanjskih izvora financiranja	Općinska služba odgovorna za praćenje
				god. I	god. II	god. III	ukupno (I+II+III)	god. I	god. II	god. III	ukupno (I+II+III)			
PLAN EKONOMSKOG RAZVOJA														
SC2; OC3	Projekt 1.1: Poticanje privatne inicijative za izgradnju mljekare	Pokrenuta inicijativa za izgradnju mljekare	150.000	0	50.000	100.000	150.000	0	0	0	0	Općina Tomislavgrad	Kapitalni izdaci	Služba za gospodarstvo, inspekciju i zajedničke poslove
SC2; OC3	Projekt 1.2: Uređenje gradske tržnice	Uređena gradska tržnica	200.000	0	0	0	0	70.000	50.000	80.000	200.000	Općina Tomislavgrad	Donatori	Služba za graditeljstvo, prostorno uređenje i stambeno komunalne poslove

SC2; OC3	Projekt 1.3: Poticanje turističkih manifestacija	Razvoj turizma	100.000	20.000	20.000	20.000	60.000	10.000	10.000	20.000	40.000	Općina Tomislavgrad	Kapitalni izdaci, Ministarstvo prosvjete HBŽ	Služba za gospodarstvo, inspekciju i zajedničke poslove
SC1; OC3	Mjera 1.4. Poticanje razvoja pčelarstva i formiranje punionice meda	Povećan broj košnica i proizvodnja meda	100.000	0	5.000	5.000	10.000	25.000	25.000	40.000	90.000	Općina Tomislavgrad	Kapitalni izdaci, USAID/Sweden	Služba za gospodarstvo, inspekciju i zajedničke poslove
SC1; OC3	Projekt 1.6.: Podizanje trajnih nasada (kupina, malina, šljiva...)	Zapošljavanje i razvoj ruralne sredine	50.000	0	10.000	10.000	20.000	0	15.000	15.000	30.000	Općina Tomislavgrad	Kapitalni izdaci, Undp, Županija	Služba za gospodarstvo, inspekciju i zajedničke poslove
SC1; OC2	Projekt 1.7.: Podizanje nasada lješnjaka	Razvoj ruralne sredine	100.000	10.000	10.000	10.000	30.000	25.000	25.000	20.000	70.000	Općina Tomislavgrad	Kapitalni izdaci, Ministarstvo poljoprivrede HBŽ, Undp	Služba za gospodarstvo, inspekciju i zajedničke poslove
SC1; OC2	Projekt 2.1.: Izgradnja biciklističke staze oko Buškog jezera	Izgrađena biciklistička staza	200.000	0	0	0	0	60.000	60.000	80.000	200.000	Općina Tomislavgrad	Donatori, EU fondovi, Ministarstvo gospodarstva HBŽ	Služba za graditeljstvo, prostorno uređenje i stambeno komunalne poslove

SC1; OC2	Projekt 2.2: Izgradnja biciklističkih, pješačkih, planinarskih i vjerskih staza	Izgrađene 4 nove staze za bicikliste, pješake, planinare i vjerske hodočasnike	600.000	10.000	40.000	40.000	90.000	100.000	200.000	210.000	510.000	Općina Tomislavgrad	Kapitalni izdaci, donatori, EU fondovi, Federalno ministarstvo	Služba za graditeljstvo, prostorno uređenje i stambeno komunalne poslove
SC1; OC2	Projekt 2.3.: Izrada plana za očuvanje kulturne baštine općine Tomislavgrad	Urađen plan za očuvanje kulturne baštine	10.000	5.000	5.000	0	10.000	0	0	0	0	Općina Tomislavgrad	Kapitalni izdaci	Služba za društvene djelatnosti i opću upravu
SC1; OC3	Projekt 2.4. Opremanje planinarskog doma Orlova stina	Obnovljen dom potrebnom opremom	30.000	0	5.000	5.000	10.000	5.000	5.000	10.000	20.000	Općina Tomislavgrad	Kapitalni izdaci, donatori	Služba za graditeljstvo, prostorno uređenje i stambeno komunalne poslove
SC1; OC2	Projekt 2.5.: Izrada programa kulturnih događanja u općini Tomislavgrad	Izrađen program kulturnih događanja	20.000	0	10.000	10.000	20.000	0	0	0	0	Općina Tomislavgrad	Kapitalni izdaci	Služba za društvene djelatnosti i opću upravu

SC1; OC2	Projekt 2.6.: Izrada projekta glavnog gradskog trga	Urađen projekt glavnog gradskog trga	50.000	0	25.000	25.000	50.000	0	0	0	0	Općina Tomislavgrad	Kapitalni izdaci	Služba za graditeljstvo, prostorno uređenje i stambeno komunalne poslove
SC1; OC2	Projekt 2.7: Uređenje plaže Marinovac na obali Buškog jezera – idejni projekt	Napravljen idejni projekt za uređenje plaže	50.000	0	25.000	25.000	50.000	0	0	0	0	Općina Tomislavgrad	Kapitalni izdaci	Služba za graditeljstvo, prostorno uređenje i stambeno komunalne poslove
SC1; OC2	Projekt 2.8.: Izgradnja spomen-doma i uređenje spomen-parka na mjestu stradanja na Lugu	Završetak muzeja i uređenje okoliša	250.000	10.000	15.000	0	25.000	125.000	100.000	0	225.000	Udruga za promicanje i zaštitu kulturnih i tradicijskih vrijednosti Lug- Poljica	Vlastita sredstva, natječaji u BiH i RH, donacije	Služba za graditeljstvo, prostorno uređenje i stambeno komunalne poslove
SC1; OC2	Projekt 2.9. Izrada studije – Turizam u šumarstvu	Definirati model šumskih resursa kroz turizam	400.000	0	0	0	0	150.000	150.000	100.000	400.000	ŠGD Hercegbosansk e šume d.o.o.	EU fondovi, Vlada HBŽ, ŠGD Hercegbosansk e šume d.o.o.	Služba za graditeljstvo, prostorno uređenje i stambeno komunalne poslove

SC1; OC2	Projekt 2.10.: Razvoj Eko sela Grabovica	Razvijen sektor turizma, izrađeni suveniri, očuvani tradicionalni zanati	1000.000	0	0	0	0	300.000	300.000	400.000	1000.000			Služba za gospodarstvo, inspekciju i zajedničke poslove
SC1; OC2	Projekt 2.11.: Izgradnja biciklističke i pješačke staze kroz Kologaj	Razvijen rekreacijski turizam	40.000	0	0	0	0	20.000	20.000	0	40.000			Služba za graditeljstvo, prostorno uređenje i stambeno komunalne poslove
SC2; OC1	Projekt 2.12. Izrada originalnih Duvanjskih suvenira	Izrađeni Duvanjski suveniri	30.000	0	10.000	10.000	20.000	0	50.000	50.000	10.000	Općina Tomislavgrad, Turistička zajednica	Kapitalni izdaci, Ministarstvo turizma i okoliša FBiH	Služba za gospodarstvo, inspekciju i zajedničke poslove
SC2; OC1	Projekt 3.1. Izrada vodiča za ulaganje u Tomislavgrad	Izrađen vodič za ulaganja	40.000	0	20.000	20.000	40.000	0	0	0	0	Općina Tomislavgrad	Kapitalni izdaci	Služba za planiranje razvoja i investicije

SC2; OC1	Projekt 3.2.: Edukacija drvoprerađivača o optimalnom korištenju drvnih sortimenata	Educiranje uz nove tehnologije i povećanje asortimana finalnih proizvoda	600.000	10.000	10.000	10.000	30.000	170.000	200.000	200.000	570.000	Drvni klaster Hercegovina	EU fondovi, Ministarstvo gospodarstva HBŽ, Lokalni izvori	Služba za planiranje razvoja i investicije
SC2; OC1	Projekt 3.3.: Poboljšanje konkurentnosti i povećanje izvoza (povećanje tehnoloških i organizacijskih kapaciteta)	Povećani tehnološki i organizacijski kapaciteti, povećan izvoz	650.000	10.000	20.000	20.000	50.000	100.000	200.000	300.000	600.000	Drvni klaster Hercegovina	EU fondovi, Ministarstvo gospodarstva HBŽ, Šume HBŽ.	Služba za planiranje razvoja i investicije
SC2; OC1	Projekt 3.4.: Sufinanciranje projekata privatnog sektora	Smanjena nezaposlenost	120.000	40.000	40.000	40.000	120.000	0	0	0	0	Općina Tomislavgrad	Kapitalni izdaci	Služba za planiranje razvoja i investicije
SC2; OC1	Projekt 3.5.: Razvoj konkurentnosti gospodarstva,	Održani online seminari, otvorena nova radna mjesta	60.000	10.000	10.000	10.000	30.000	10.000	10.000	10.000	30.000	Općina Tomislavgrad	Kapitalni izdaci, Ministarstvo gospodarstva HBŽ, Federalno ministarstvo	Služba za planiranje razvoja i investicije

SC2; OC1	Projekt 3.6. Podrška proizvodnji peleta	Veća energetska učinkovitost, smanjeni troškovi	30.000	10.000	10.000	10.000	30.000	0	0	0	0	Općina Tomislavgrad	Kapitalni izdaci	Služba za gospodarstvo, inspekciju i zajedničke poslove
SC1; OC4	Projekt 4.7.: Potpora razvoju solarne i vjetroenergije	Smanjenje emisije CO2 i povećanje udjela ekološki prihvatljive energije	50.000	0	0	0	0	0	25.000	25.000	50.000	Općina Tomislavgrad	EU fondovi, Ministarstvo HBŽ, donatori	Služba za planiranje razvoja i investicije
PLAN DRUŠTVENOG RAZVOJA														
SC3; OC2	Projekt 1.1 Uređenje prostorija-Radio Tomislavgrad	Uređeni prostori Radija-TG	80.000	50.000	0	0	50.000	0	15.000	15.000	30.000	Općina Tomislavgrad	Kapitalni izdaci, donatori	Služba za graditeljstvo, prostorno uređenje i stambeno komunalne poslove
SC3; OC2	Projekt 1.2 Izgradnja radio-odašiljača na Tušnici	Izgrađen odašiljač	20.000	20.000	0	0	20.000	0	0	0	0	Općina Tomislavgrad	Kapitalni izdaci	Služba za društvene djelatnosti i opću upravu

SC3; OC2	Projekt 1.3 Rekonstrukcija vjerskih objekata	Obnovljena 2 vjerska objekta	50.000	30.000	10.000	10.000	50.000	0	0	0	0	Općina Tomislavgrad	Kapitalni izdaci, Federaln o ministarstvo turizma	Služba za društvene djelatnosti i opću upravu
SC3; OC2	Projekt 1.4.: Jačanje kapaciteta centra za mentalno zdravlje	Uspostavljen centar za mentalno zdravlje	200.000	0	10.000	10.000	20.000	0	90.000	90.000	180.000	Općina Tomislavgrad	Kapitalni izdaci, Ministars tvo zdravstva HBŽ	Služba za društvene djelatnosti i opću upravu
SC3; OC2	Projekt 1.5.: Formiranje dnevnog centra za djecu i odrasle	Uspostavljen centar	100.000	0	10.000	10.000	20.000	0	40.000	40.000	80.000	Općina Tomislavgrad	Kapitalni izdaci, Ministars tvo zdravstva HBŽ	Služba za društvene djelatnosti i opću upravu
SC3; OC2	Projekt 1.6.: Stambeno zbrinjavanje izbjeglih osoba	Zbrinuto pet obitelji	200.000	0	0	0	0	0	100.000	100.000	200.000	Općina Tomislavgrad	Ministarstvo raseljenih i izbjeglih FBiH	Služba za društvene djelatnosti i opću upravu
SC3; OC2	Projekt 1.7. Uspostava i otvaranje područne ambulance u Roškom Polju.	Pružena osnovna zdravstvena zaštita	50.000	0	10.000	10.000	20.000	0	15.000	15.000	30.000	Dom zdravlja Tomislavgrad	Kapitalni izdaci, Donatori, EU fondovi	Služba za društvene djelatnosti i opću upravu

SC3; OC1	Projekt 2.1: Rekonstrukcija dječjeg vrtića u Tomislavgradu	Rekonstruiran dječji vrtić	500.000	0	0	0	0	0	250.000	250.000	500.000	Općina Tomislavgrad	Donatori	Služba za društvene djelatnosti i opću upravu
SC3; OC1	Projekt 2.2.: Rekonstrukcija i uređenje zgrade KIC-a i okoliša	Rekonstruirana zgrada KIC-a	350.000	0	25.000	25.000	50.000		150.000	150.000	300.000		Kapitalni izdaci	Služba za društvene djelatnosti i opću upravu
SC3; OC1	Projekt 2.3.: Rekonstrukcija objekta doma u Roškom polju	Rekonstruiran objekt doma	50.000	0	30.000	20.000	50.000	0	0	0	0	Općina Tomislavgrad	Kapitalni izdaci	Služba za društvene djelatnosti i opću upravu
SC3; OC1	Projekt 2.4: Izgradnja mrtvačnice na groblju Karaula	Izgrađena mrtvačnica	100.000	0	50.000	50.000	100.000	0	0	0	0	Općina Tomislavgrad	Kapitalni izdaci	Služba za društvene djelatnosti i opću upravu
SC3; OC3	Projekt 3.1.: Organiziranje radionica za pisanje i realizaciju projekata financiranih kroz EU fondove	Obučeno 20 kadrova za pisanje projekata EU	25.000	0	5.000	5.000	10.000	0	10.000	5.000	15.000	Općina Tomislavgrad	Kapitalni izdaci, Ministarstvo gospodarstva HBŽ	Služba za društvene djelatnosti i opću upravu

SC3; OC3	Projekt 3.2.: Uključivanje mladih u institucije društva	Uključeno 50 mladih u različite institucije	40.000	0	7.500	7.500	15.000	0	12.500	12.500	25.000	Vijeće mladih, Općina Tomislavgrad	Kapitalni izdaci	Služba za društvene djelatnosti i opću upravu
SC3; OC3	Projekt 3.3.: Razvoj ljudskih potencijala (zapošljavanje, uključivanje ugroženih skupina u društvo, njihovo obrazovanje i usavršavanje)		60.000	10.000	10.000	10.000	30.000	10.000	10.000	10.000	30.000	Zavod za zapošljavanje Tomislavgrad	Zavod za zapošljavanje FBiH	Služba za društvene djelatnosti i opću upravu
SC3; OC1	Projekt 4.1. Proširenje fonda Gradske knjižnice.	Povećan broj korisnika za 10%	30.000	0	5.000	5.000	10.000	0	10.000	10.000	20.000	KIC, Općina Tomislavgrad	Kapitalni izdaci, Ministarstvo prosvjete HBŽ	Služba za društvene djelatnosti i opću upravu
SC3; OC1	Projekt 4.2. Poboljšanje kvalitete praktične nastave Srednje strukovne škole Tomislavgrad	Održavanje kvalitetne praktične nastave uz nabavu strojeva i materijala	15.000	0	0	0	0	5.000	5.000	5.000	15.000	SSŠ Tomislavgrad	Ministarstvo prosvjete, kulture i športa HBŽ	Služba za društvene djelatnosti i opću upravu

SC3; OC1	Projekt 4.3. Uvođenje dualnog obrazovanja za drvoprerađivački sektor u SSŠ Tomislavgrad	Formiranje razreda drvoprerađivača po dualnom sustavu	250.000	0	0	0	0	50.000	100.000	100.000	250.000	Ministarstvo prosvjete, kulture i sporta HBŽ	EU fondovi, Ministarstvo prosvjete, kulture i sporta HBŽ, Drvni klaster Hercegovine	Služba za društvene djelatnosti i opću upravu
SC3; OC4	Projekt 4.4. Izgradnja lapidaraija kod župne crkve Sv.Mihovila u Tomislavgradu	Izgrađen lapidarij za smještaj arheoloških pronalazaka	200.000	0	0	0	0	0	100.000	100.000	200.000	Općina Tomislavgrad, Ministarstvo prosvjete, kulture i sporta HBŽ,	EU fondovi, Ministarstvo prosvjete, kulture i sporta HBŽ, Općina Tomislavgrad	Služba za društvene djelatnosti i opću upravu
SC3; OC4	Projekt 5.1. Nabavka specijaliziranog vatrogasnog vozila	Nabavka specijaliziranog vatrogasnog vozila	50.000	25.000	0	0	25.000	25.000	0	0	25.000	Općina Tomislavgrad, Služba za civilnu zaštitu	Kapitalni izdaci, služba za c.z.HBŽ	Služba za društvene djelatnosti i opću upravu

SC3; OC4	Projekt 5.2. Razminiranje minskih sumnjivih područja općine Tomislavgrad	10% sumnjivih površina razminirano	100.000					30.000	30.000	40.000	100.000	Općina Tomislavgrad, S lužba za civilnu zaštitu	Centar za razminiranje FBiH, donatori	Služba za društvene djelatnosti i opću upravu
PLAN ZAŠTITE OKOLIŠA														
SC3; OC2	Projekt 1.1 Iznalaženje lokacije za građevinski otpad	Formirana lokacija	30.000	0	5.000	10.000	15.000	0	5.000	10.000	15.000	Općina Tomislavgrad	Kapitalni izdaci, Ministar stvo zaštite okoliša FBiH	Služba za graditeljstvo, prostorno uređenje i stambeno komunalne poslove
SC3; OC2	Projekt 1.2: Rekonstrukcija ceste Mokronoge- Oplećani te Lipa-Crvenice- Mesihovina	Rekonstruirane ceste Mokronoge- Oplećani te Lipa- Crvenice- Mesihovina	700.000	150.000	400.000	150.000	700.000	0	0	0	0	Općina Tomislavgrad	Kapitalni izdaci	Služba za graditeljstvo, prostorno uređenje i stambeno komunalne poslove

SC3; OC2	Projekt 1.3: Rekonstrukcija ceste Roško polje- Mesihovina	Rekonstruirana cesta Roško polje- Mesihovina	400.000	100.000	200.000	100.000	400.000	0	0	0	0	Općina Tomislavgrad	Kapitalni izdaci	Služba za graditeljstvo, prostorno uređenje i stambeno komunalne poslove
SC3; OC2	Projekt 1.4: Postavljanje putokaza i naziva naseljenih mjest	Općina pokrivena putokazima i nazivima naseljenih mjest	30.000	20.000	10.000	0	30.000	0	0	0	0	Općina Tomislavgrad	Kapitalni izdaci	Služba za graditeljstvo, prostorno uređenje i stambeno komunalne poslove
SC3; OC1	Projekt 3.1: Izrada novog Prostornog plana općine Tomislavgrad	Izrađen prostorni plan općine	300.000	100.000	100.000	100.000	300.000	0	0	0	0	Općina Tomislavgrad	Kapitalni izdaci	Služba za graditeljstvo, prostorno uređenje i stambeno komunalne poslove
SC3; OC1	Projekt 3.2: Izrada urbanističkog plana	Izrađen urbanistički plan	150.000	50.000	50.000	50.000	150.000	0	0	0	0	Općina Tomisla vgrad	Kapitalni izdaci	Služba za graditeljstvo, prostorno uređenje i stambeno komunalne poslove

SC3; OC3	Projekt 3.3.: Izrada regulacijskih planova	Izrađeni regulacijski planovi	50.000	10.000	15.000	15.000	50.000	0	0	0	0	Općina Tomislavgrad	Kapitalni izdaci	Služba za graditeljstvo, prostorno uređenje i stambeno komunalne poslove
SC3; OC3	Projekt 4.1.: Izrada plana upravljanja otpadom	Izrađen plan upravljanja	30.000	0	15.000	15.000	30.000	0	0	0	0	Općina Tomislavgrad	Kapitalni izdaci	Služba za graditeljstvo, prostorno uređenje i stambeno komunalne poslove
SC3; OC3	Projekt 4.2.: Saniranje deponije Pakline	Sanirana deponija	120.000	40.000	40.000	40.000	120.000	0	0	0	0	Općina Tomislavgrad	Kapitalni izdaci, donatori	Služba za graditeljstvo, prostorno uređenje i stambeno komunalne poslove
SC3; OC4	Projekt 5.1.: Edukacija i promocija energetske učinkovitosti	Izrađeni promotivni materijali o obnovljivim izvorima energije	10.000	0	5.000	5.000	10.000	0	0	0	0	Općina Tomislavgrad	Kapitalni izdaci	Služba za društvene djelatnosti i opću upravu

SC3; OC4	Projekt 6.1.: Postavljanje solarnih kolektora na krovove javnih institucija	Veća energetska učinkovitost i smanjenje troškova	100.000	10.000	10.000	10.000	30.000	20.000	25.000	25.000	70.000	Općina Tomislavgrad	Kapitalni izdaci, Ministarstvo gospodarstva HBŽ	Služba za graditeljstvo, prostorno uređenje i stambeno komunalne poslove
SC1; OC1	Projekt 7.1: Uređenje zelenih površina u Tomislavgradu	Uređeno 10 m2 zelenih površina	200.000	100.000	100.000	0	200.000	0	0	0	0	Općina Tomislavgrad	Kapitalni izdaci	Služba za graditeljstvo, prostorno uređenje i stambeno komunalne poslove
SC1; OC1	Projekt 7.2: Izgradnja javne rasvjete u naseljenim mjestima u općini	% općine pokriveno javnom rasvjetom	300.000	30.000	30.000	40.000	100.000	100.000	50.000	50.000	200.000	Općina Tomislavgrad	Kapitalni izdaci, donatori	Služba za graditeljstvo, prostorno uređenje i stambeno komunalne poslove
	Projekt 8.1.: Praćenje migracije velikih predatora	Praćenje i utvrđivanje areala lokalnih populacija velikih predatora	400.000	0	0	0	0	100.000	100.000	150.000	400.000	ŠGD Hercegbosanske šume d.o.o.	EU fondovi, Ministarstvo poljoprivrede, vodoprivrede i šumarstva HBŽ, ŠGD Hercegbosanske šume d.o.o.	Služba za graditeljstvo, prostorno uređenje i stambeno komunalne poslove

	Projekt 8.2.: Konverzija niskih šuma u visoki uzgojni oblik na području općine Tomislavgrad	Izvršena konverzija i povećana površina visokih šuma	2400.000 (ukupno za 10 god)	12.000	12.000	12000	36000	228000	228000	228000	6840000	ŠGD Hercegbosanske šume d.o.o.	EU fondovi, Fond za zaštitu okoliša, Lokalni izvori	Služba za graditeljstvo, prostorno uređenje i stambeno komunalne poslove
	Projekt 8.3.: Obnova starih kamenih lokava i prateće infrastrukture	Poboljšani vodni kapacitet i pristup istim	2000.000 (za 4 godine)	25.000	25.000	25.000	75.000	475.000	475.000	475.000	1425.000	ŠGD Hercegbosanske šume d.o.o.	EU fondovi, Fond za zaštitu okoliša, Lokalni izvori	Služba za graditeljstvo, prostorno uređenje i stambeno komunalne poslove
	Projekt 8.4. Studija o mogućnostima iskorištavanja sekundarnih šumskih proizvoda	Definirati efikasan model za iskorištavanje sekundarnih šumskih proizvoda	400.000	0	0	0	0	150.000	100.000	100.000	400.000	ŠGD Hercegbosanske šume d.o.o.	EU fondovi, Ministarstvo poljoprivrede, vodoprivrede i šumarstva HBŽ, ŠGD Hercegbosanske šume d.o.o.	Služba za graditeljstvo, prostorno uređenje i stambeno komunalne poslove
UKUPNO:				4.265.000	4.265.000	8.530.000	17.060.000	34.120.000	68.240.000	136.480.000	272.960.000			

7. PLAN ORGANIZACIJSKIH I LJUDSKIH KAPACITETA ZA PROVEDBU, PRAĆENJE I VREDNOVANJE STRATEGIJE

Općinska tijela vlasti su Općinsko vijeće kao predstavničko tijelo građana i načelnik kao nositelj izvršne vlasti. Općinsko vijeće ima u svom sazivu 26 vijećnika koje su na višestranačkim, izravnim i tajnim izborima izabrali birači s cijelog područja općine. Općinsko vijeće je kroz svoj redovan rad i rad svojih stalnih i privremenih komisija, nadležno za donošenje propisa i akata na temelju ovlasti i obveza utvrđenih Ustavom, zakonima i Statutom općine. Načelnik je nositelj izvršne vlasti, i uz pomoć službi za upravu obavlja poslove lokalne samouprave i upravne poslove iz samoupravnog djelokruga općine. Općinske službe za upravu formirane su prema Pravilniku o unutarnjoj organizaciji i sistematizaciji gradskih službi i po pojedinim upravnim oblastima:

1. Služba za gospodarstvo i inspekciju;
2. Služba za financije, proračun i riznicu;
3. Služba za graditeljstvo, prostorno uređenje i stambeno-komunalne poslove;
4. Služba za geodetske poslove, imovinsko-pravne poslove i katastar nekretnina;
5. Služba za društvene djelatnosti i opću upravu;
6. Služba za pitanja branitelja i zajedničke poslove;
7. Služba za civilnu zaštitu i
8. Služba za planiranje razvoja i investicije.

Služba za planiranje razvoja i investicije je zadužena za provedbu utvrđenih politika, da izrađuje planove, programe i projekte te da koordinira aktivnosti po pitanju razvoja općine.

Općina Tomislavgrad će kontinuirano raditi na jačanju ljudskih kapaciteta na provedbi strategije, s posebnim naglaskom na pisanje i provedbu razvojnih projekata. Vanjske će se aktivnosti provoditi u suradnji s vanjskim partnerima. Na području općine Tomislavgrad registrirano je preko 1000 OPG-ova. Osim toga u zadnjih desetak godina uložena su značajna sredstva u gradnju i razvoj štalskih objekata za ovčarsku, kozarsku, svinjogojsku i govedarsku proizvodnju. U općinskoj upravi radi referent za razvoj poljoprivrede u okviru Službe za gospodarstvo. Mišljenja smo da je potrebno organizirati i kapacitirati novu službu, Službu za razvoj poljoprivrede, odnosno ruralni razvoj i razvoj turizma. Naime jedan službenik (trenutno stanje) nemože kvalitetno pokriti ovu oblast (ratarstvo, stočarstvo, vočarstvo....). I iz osnovnih podataka o preko 1000 registriranih obiteljskih poljoprivrednih gazdinstava jasno je da treba kadrovski osnažiti ovaj dio javne uprave.

Pregled osnovnih aktivnosti i odgovornosti za implementaciju strategije

Osnovne uloge i odgovornosti za provedbu , praćenje, vrednovanje i izvještavanje		
Aktivnosti	Nadležnost	Rok (okvirno)
Definiranje prioriteta za sljedeću godinu na osnovu strateško-programskih dokumenata i izrada Plana provedbe (1+2)	Koordinator razvojnog tima (RT) Šefovi nadležnih službi Ured načelnika Ostali službenici	Prvo tromjesečje tekuće godine (po rokovima iz entitetskih Zakona o proračunu)

Priprema planova službi za sljedeću godinu, uključujući projekte iz Strategije razvoja i redovne poslove	Šefovi nadležnih službi Koordinator RT-a	01.09-30.09. tekuće godine
Uključivanje strateških projekata i mjera u plan proračuna za sljedeću godinu	Šef Službe za financije Koordinator RT-a Ured načelnika	01-31.10 (prvi nacrt); 01-30.11 (drugi nacrt) 01-15.12 (treći nacrt) tekuće godine
Usklađivanje planova rada službi sa usvojenim Proračunom za sljedeću godinu	Koordinator RT-a Šefovi nadležnih službi	05-15. siječnja sljedeće godine
Priprema kalendara za praćenje realizacije Godišnjeg plana	Koordinator razvojnog tima RT-a Ostali službenici	31. siječnja sljedeće godine
Razrada projekata	Koordinator RT-a Nadležne službe	Kontinuirano
Praćenje vanjskih izvora financiranja	Koordinator RT-a Nadležne službe Ostali službenici	Kontinuirano
Praćenje provedbe Plana	Koordinator RT-a Šefovi službi	Kontinuirano
Praćenje provedbe i izrada izvještaja o realizaciji godišnjih planova rada službi	Šefovi službi Ured načelnika Koordinator RT-a Ostali službenici	Mjesečno: Kolegij načelnika Polugodišnje: Do 31. srpnja (za prvih 6 mjeseci tekuće godine) Godišnje: Do 31. svibnja (za prethodnu godinu)
Aktivnosti		
Uključivanje Partnerske grupe u praćenje provedbe strategije	Koordinator RT-a Partnerska grupa/Općinski razvojni tim	Sastanak PG-a: Do 31. srpnja (za prvih 6 mjeseci tekuće godine)
Izrada Godišnjeg izvještaja o realizaciji strategije razvoja, njegovo usvajanje i objavljivanje	Koordinator RT-a Ostali službenici	Do 31. svibnja sljedeće godine u odnosu na onu za koju

	Šefovi službi	se priprema izvještaj
Ostale važne aktivnosti: • Redovno ažuriranje web stranice grada u domenu informacija koje se odnose na razvojne aktivnosti • Redovni kontakti sa višim razinama vlasti • Uspostavljanje i unaprjeđenje međuopćinske suradnje	Koordinator RT-a Ostali službenici	Kontinuirano

1. PLAN GOSPODARSKOG RAZVOJA OPĆINE TOMISLAVGRAD 2017-2026										
Program	Projekti i mjere	Veza sa sektorskim ciljevima	Orijentacijski period realizacije Dinamika implementacije					Izvori financiranja		
			2017	2018	2019	2020	2021	Općinski Proračun	Eksterni Izvori	Ukupno KM
1.1. Poslovna infrastruktura i konkurentnost	Projekt 1.1 Gradnja nove poslovne zone	OC1						20%	80%	600.000,00
	Projekt 1.2 Modernizacija poduzetničke zone Vučilov brig	OC1						20 %	80%	250.000,00
	Projekt 1.3 Izgradnja poduzetničkog inkubatora	OC1						30 %	70%	150.000,00
	Mjera 1.4 Ispunjavanje uvjeta za certificiranje	OC1						10 %	90 %	35.000,00
	Projekt 1.5. Izgradnja reciklažnog pogona Tabak plast	OC1							100%	350.000,00
	Projekt 2.1. Uspostava zavoda za poljoprivredu	OC2						15 %	85 %	3.800.000,00
	Projekt 2.2. Formiranje prstena farmi duvanjskog polja	OC2						15 %	85 %	5.000.000,00
	Projekt 2.3 Rasplodni centar	OC2						15 %	85 %	1.000.000,00

2.1 Ruralni razvoj	Projekt 2.4 Izgradnja mini sirana	OC2						15 %	85%	300.000,00
	Projekt 2.5 Izrada tipskih projekata za farme	OC2						100%		10.000,00
	Projekt 2.6 Prikupljanje i prerada ljekobilja	OC2						15%	85%	100.000,00
	Projekt 2.7 Proširenje poljoprivredno gospodarskog sajma	OC2						40 %	60%	100.000,00
	Projekt 2.8 Skladište za smještaj, otkup i pakiranje poljoprivrednih proizvoda	OC 2							100 %	1.300.000,00
	Projekt 2.9. Izgradnja mljekare	OC2							100%	5.000.000,00
	Projekt 2.10 Izgradnja pojilišta za stoku	OC2						20%	80%	40.000,00
	Projekt 2.11 Edukacija farmera	OC2							100%	30.000,00
	Mjera 2.12 Sufinanciranje projekata privatnog sektora	OC2						100 %		80.000,00
	Projekt 3.1 VE Mesihovina	OC2							100%	150.000.000,00

3.1 Razvoj energetskog sektora	Projekt 3.2 VE Tomkup-Baljci	OC2							100%	100.000.000,00
	Projekt 3.3 VE Jelovača	OC2							100%	80.000.000,00
	Projekt 3.4 VE Pakline 1	OC2							100%	100.000.000,00
	Projekt 3.5 VE Pakline 2	OC2							100 %	100.000.000,00
	Projekt 3.6 VE Ivovik	OC2							100%	120.000.000,00
	Projekt 3.7 VE Gradina	OC2							100%	70.000.000,00
	Projekt 3.8 Izgradnja CHE Vrilo	OC2							100%	200.000.000,00
4.1. Razvoj turizma	Projekt 4.1. Izrada Turističke karte-vodiča i pješačkih ruta	OC2						20%	80%	30.000,00
	Projekt 4.2 Uređenje pješačkih staza	OC2						15%	85%	80.000,00
	Projekt 4.3 Poticanje turističkih manifestacija	OC2						100%		200.000,00
	Projekt 4.4 Izgradnja turističkih sadržaja uz obale Buškog jezera	OC2						10%	90%	4.000.000,00

	Projekt 4.5. Obnova MHE Miljacka u turističko- edukacijske svrhe	OC2						15%	58%	450.000,00
--	--	-----	--	--	--	--	--	-----	-----	------------

2. PLAN DRUŠTVENOG RAZVOJA OPĆINE TOMISLAVGRAD 2017-2026										
Program	Projekti i mjere	Veza sa sektorskim ciljevima	Orijentacijski period realizacije Dinamika implementacije					Izvori financiranja		
			2017	2018	2019	2020	2021	Općinski Proračun	Eksterni Izvori	Ukupno KM
1. Izgradnja kapaciteta za školstvo i socijalne potrebe	Projekt 1.1. Izgradnja anexa O.Š. Ivana Mažuranića	OC1						80%	20%	450.000,00
	Projekt 1.2. Izgradnja centra za socijalnu skrb s jačanjem stručnog kapaciteta	OC1						80%	20%	400.000,00
	Projekt 1.3 Uspostava prihvatnog centra za žrtve nasilja	OC1						10%	90%	300.000,00
	Projekt 1.4. Uspostava programa „život u lokalnoj zajednici“	OC1							100%	100.000,00
	Projekt 1.5 Uspostava centra za zaštitu žena od nasilja u obitelji	OC1							100%	200.000,00
	Projekt 1.6 Izgradnja vatrogasnog doma	OC1						40%	60%	500.000,00

2. Razvoj sporta na području općine Tomislavgrad	Projekt 2.1 Izgradnja sportskih terena- Gimnazija Marka Marulića	OC2							100%	200.000,00
	Projekt 2.2 Izgradnja sportske dvorane Brišnik	OC2						75%	25%	600.000,00
	Projekt 2.3 Promocijom sporta protiv nasilja	OC2						20%	80%	50.000,00
	Projekt 2.4 Obnavljanje igrališta u svim mjesnim zajednicama	OC2						50%	50%	80.000,00
3. Zaštita kulturne baštine	Projekt 3.1 Zaštita spomenika kulture na području općine Tomislavgrad	OC3						20%	80%	100.000,00
	Projekt 3.2 Muzej gange i hajdučke družine	OC3						15%	85%	1.000.000,00
	Projekt 3.3 Zaštita stećaka na području općine Tomislavgrad	OC3						10%	90%	50.000,00
	Projekt 3.4 Zaštita i očuvanje narodnih nošnji na području općine Tomislavgrad	OC3						30%	70%	50.000,00

3. PLAN RAZVOJA I ZAŠTITE OKOLIŠA OPĆINE TOMISLAVGRAD 2017-2026

Program	Projekti i mjere	Veza sa	Orijentacijski period realizacije Dinamika implementacije	Izvori financiranja
---------	------------------	---------	--	---------------------

		sektorskim ciljevima	2017	2018	2019	2020	2021	Općinski Proračun	Eksterni Izvori	Ukupno KM
1.Vodoopskrba i kanalizacija	Projekt 1.1. Izgradnja prečištača otpadnih voda	OC1 OC2						40%	60%	3.500.000,00
	Projekt 1.2. Sanacija i izgradnja kanalizacijske mreže u Tomislavgradu	OC1 OC2						100%		1.500.000,00
	Projekt 1.3. Obnova i izgradnja vodovodne mreže u Tomislavgradu	OC1 OC2						100%		700.000,00
	Projekt 1.4. Dovršetak izgradnje vodovoda Duvanjski prsten	OC1 OC2						100%		1.500.000,00
	Projekt 1.5. Izgradnja kanalizacijskog sustava u naselju Bobara	OC1 OC2						90%	10%	1.300.000,00
2. Upravljanje otpadom	Mjera 2.1. Uklanjanje divljih deponija otpada	OC3						50%	50%	25.000,00
	Projekt 2.2. Čišćenje vodotokova na području općine	OC3						100%		50.000,00
	Projekt 2.3 Postavljanje zelenih otoka za selektivno prikupljanje otpada	OC3						15%	85%	0.000,00
	Projekt 2.4. Izgradnja jama za smještaj otpada animalnog podrijetla	OC3						20%	80%	100.000,00
	Projekt 2.5 Izgradnja pretovarne stanice i reciklažnog dvorišta	OC3						15%	85%	4.500.000,00

	Projekt 2.6. Edukacija i promocija selektiranja otpada	OC3						50%	50%	30.000,00
3. Lokalna prometna infrastruktura	Mjera 3.1 Održavanje mreže lokalnih putova	OC3						100%		100.000,00
	Mjera 3.2. Zimsko održavanje lokalnih putova	OC3						100%		800.000,00
	Projekt 3.3. Asfaltiranje putova u svim MZ	OC3						70%	30%	300.000,00
	Projekt 3.4. Postavljanje i obnova prometne signalizacije na lokalnim putovima	OC3						100%		30.000,00
4. Povećanje energetske učinkovitosti	Projekt 4.1. Kontinuirano provođenje mjera energetske učinkovitosti na javnim objektima	OC4						10%	90%	250.000,00
	Projekt 4.2. Postavljanje termo fasade na O.Š. Ivana Mažuranića	OC4						50%	50%	200.000,00
	Projekt 4.3. Postavljanje solarnih kolektora na krovu O.Š. Ivana Mažuranića	OC4						15%	85%	400.000,00
	Projekt 4.4. Obnova fasada javnih institucija na području općine	OC4						15%	85%	500.000,00
	Projekt 4.5. Zamjena postojećih žarulja (sve javne zgrade) ekološki prihvatljivijim	OC4						15%	85%	50.000,00
	Projekt 4.6. Grijanje škola i javnih institucija na ekološki i cijenovno prihvatljive energente (pelet, solar)	OC4						50%	50%	200.000,00